

Козацко-польська війна р. 1625,

ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА¹⁾,

НАПИСАВ **Стефан Рудницький.**

I.

Перших лїт двадцять сїмнадцятого віка розславили імя козацке по цілім Сходї Европи. Дрожала перед ними держава Турецка — сей острах цілої Европи християнської, залунала від їх кривавих учинків вся Угорщина, Німеччина і Польща, що завдячувала їм головно своє спасенє під Хотином. Одначе ся слава і часова могутість сьвіта козацкого спочивала на дуже хитких підставах: на пригіднім для козаків станї справ і політики в Польщі і на великих здібностях гетьмана Сагайдачного.

Сей незвичайний чоловік відзначував ся не тільки здібностями полководця, але був також дуже дотепним і зручним політиком. Він не допускав ніколи до виразного конфлікту з урядом польським, приставав на умови комісій, бо добре знав, що виконанї їх постанови не будуть при великій ріжницї теорії і практики в поступованю уряду польського. Він був льояльний, бо се вважав корисним в тогочасних обставинах для козацтва, помагав Полякам в московській війні і спас їх під Хотином, хоч, як кажуть деякі звістки пізнійші — єго програма не дуже була популярною у низших верстов козацкої суспільности. Але вже найближший час по кампанії 1621 року показав, що обставини були сильнійші від него. Коли Річ Посполита потрібувала козаків против Москви, Татар,

¹⁾ Розвідка ся була предложена на історичнім семінарі проф. М. Грушевського в університеті Львівським. Вп. професору складаю тут подяку за сьвітлі ради, що дуже менї придались при написаню сєї розвідки.

Турків, то затишала їх десятки тисяч на свою службу против ограничень комісій та дивилась крізь пальці на їх морські походи. Колиж вже не стало рокошів, війна з Московією скінчилась, від Турків по уложенню згоди ніщо не грозило, змінилась цілком політика польська до козаків: по давньому обіцяно Туркам повздержувати козаків від морських походів, самеж козацтво нічого певного не зискало у уряду. Тих невеличких прав і привілеїв, що їм давніше санкціоновано, не розширено *de iure* ані крихти. Сагайдачний видів свої надії розвіяними і се також може прискорило его смерть, по котрій цю раз скорше почала козачина посуватись по ховзкій дорозі неудач і упадку, з котрого піднесла її аж Хмельничина.

По війні хотинській мала Польща на якийсь час розв'язані руки. На заході горіла тридцятьлітня війна, обезсилена „смутиним временем“ Москва не рушалась, з Швецією війна ж перервалась перемирем. Польщі, як сказано, зовсім тепер не були потрібні козаки і відносили до них уряду польського скоро заострилися.

Трудно булоб зачислити всі причини збройного конфлікту 1625 року тільки до кастової, суспільної ненависті межи шляхтою та козаками, двох верстов суспільних, що ніяк примиритись не могли¹⁾. Правда, що головна, глибока основа всіх рухів козацьких була дійсно суспільної натури; але поводи ближші були иньші — дуже різно родні інтереси входили тут в гру.

Як знаємо, тодішнього короля Польщі Жигмонта III займали увесь час его пановання дві справи: відзискане трону шведського і побороєння дисидентизма. Аби забратись до першої справи, що вже в тім часі була зовсім пропаша, мусів король мати супокій з иньших сторін держави, особливож від Турції. А тимчасом якби на перекір через тих самих козаків, що тепер вже цілком не були потрібні, що хвиля відзивались скарги над Босфором.

Козаки, як вже сказано, не одержали за свої хотинські подвиги жадної реальної нагороди. Тільки дуже мала часть з них, вписана в реєстр, одержувала, і то дуже нерегулярно платню від уряду польського. Платня ся однак не вистарчала, треба було отже і реєстровим братись за промисли, що для нереєстрових становили одиноким средством удержання. Найкористнішими з них являлись напади на турецькі і татарські землі.

Вже рік по хотинській виправі, як раз тоді, коли в Стамбулі пробував князь Криштоф Збаражський, щоби іменем польського

¹⁾ Пор. Куліш Матеріали для Історії Возз'єднання Руси I с. 257.

уряду довести до кінця переговори про згоду, козаки спустошили побережа чорноморські¹⁾. Тогож року численні ватаги вдерлись, грабуючи, в границі волоскі²⁾. Крім таких голоснійших походів що року відбувались менші — всі з великою шкодою держави турецької. Від покривджених йшли скарги до Дивану, з Дивану до Польщі. А тут кара війни турецької страшила всіх, кожної хвилі сподівались, що якийсь енергічнійший з падишахів захоче пімститись за неудачу Османа та грабованя козацкі. Страхи здавались оправданими великим набігом Кантемира в р. 1624, що спустошив Червону Русь і вислав до короля лист з погрозами³⁾. Кантемира розбив виравді Конєцпольський під Мартиновим і страх татарський перестав на хвилю, але невдовзі заплутались козаки в дві справи, котрі, як би не були щасливо склалась обставина, довели б на певно до великої війни з Турками. Були се: справа Шагин герая і справа Ахії.

Справа Шагин герая грозила втягнути Польщу в усобицю тодішнього уряду кримського з Диваном⁴⁾. Разом зі своїм братом Могамед гераем виторговали вони собі у везирів божевільного Мустафи власть в Кримі (р. 1623). Але по вступленю на трон Мурада, коли уладжено по троха внутрішні справи Порти, зараз повстали непорозуміння межі Портою та Кримом. Порті зовсім не був на руку такий уряд в Кримі як Могамеда і Шагина. Вони утискали мурзів для осягнення ширшої і менше обмеженої влади та цілком не оглядались на прикази Дивана. Турецький уряд задумав був тоді плян замкнути кріпостями гирло дніпровеке і повздержати тим способом морські набіги козаків. При тій роботі намісникам турецьким в тих сторонах мав помагати Могамед герай яко хан і Шагин герай яко калга (наслідник трону). Приказу не виконано, посипались доріканя від Порти. Колиж розійшлась в Стамбулі вість про авантурничий намір Шагин герая — йти з Татарвою на Адріанополь і захопити трон султанський, та про небувалі злочини братів, що вбили і пограбували були московських послів до Туреччини і чауша, що їх про-

¹⁾ Sękowski Collectanea I с. 176, пор. Костомарів — Богданъ Хмельницький вид. IV I с. 71 і Эварницкій Історія запорожскихъ козаковъ II с. 203.

²⁾ Були се „Українці зі староства брацлавского, пор. Кореспонденцію кн. Юрія Збаражского, в *Scriptores rerum polonicarum* V с. 56.

³⁾ Sękowski о. с. I с. 176, Куліш Українські козаки в павы вѣ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго, Русское обозрѣніе 1895, ст. 620—629, Костомарів о. с. I с. 71.

⁴⁾ Про Шагин герая пор. Gołębiowski Szahingerej i kozacy, Bibl. Warsz. 1852 т. II, Hammer-Purgstall Geschichte des Osmanischen Reichs II с. 829 і III с. 36—39, Zinkeisen Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa IV с. 487—492, Смирнов Кримское ханство с. 480—487.

вожав, постановила Порта оружєм неслухняних васалів приборкати. Капудан баша Реджеб вплив в липню 1624 року, щоби укарати бунтівників. На покладі его могутою флотії був і новий кандидат на ханський престол: Джанибек герай, свояк Шагина.

В тій небезпечности удався Шагин герай до козаків за допомогою. Не хочачи опустити такої нагоди, козаки сушею і морем поспішили до Криму. Спільними силами побито Турків в Криму і зайнято Кафу. Рівночасно посунулися козаки на 70 чайках під самий Константинополь зараз потім, як вплив Реджеб баша, спалили Буюкдере, Єнікюй і багато інших передміських сел і містечок. Переполох повстав в місті і в сераю, вислано против козаків велике число менших кораблів і човнів, але ті не відважились вдарити на козацку флотію. Чотирнайцять день пізніше з'явилися знов козаки — спм разом з 150 чайками і грабували без перешкоди три дні. Кількох полонених мародерів допрошено в Стамбулі — вони сказали, що підмовляв козаків до походу сам хан татарський.

Але і при так ясних доказах вини Диван мусів рад-нерад затвердити Могамеда і Шагина на їх урядах.

В вересні того ж року ще раз з'явилися козаки на Чорнім морі коло Варни, але не доказали нічого важнішого¹⁾.

Тим часом Шагин герай, не вважаючи на побіду, з звичайною собі бистротою ума бачив непевність свого становища. Для того шукав він зараз по сій побіді опори в Польщі. Лист, що дав він своїм послам до короля польського, носить дату 5 д. сулькадде 1033 р. себ то 19 серпня 1624 р.²⁾ В тім листі просив Шагин герай короля, щоби дозволив козакам запорозским ити ему в поміч та запоміг его аму-

¹⁾ Звістки про сей морський набіг козаків підбуєм у турецьких писателів (Наима), зібраних у Сенковського в *Collectanea* I 177 і у Hammer-а о. с. III 40—41. *Collectanea* подають звістку тільки про одноразовий похід козаків і датують його 4 шевала р. 1033. Hammer знає про два походи і відносить перший до 21 липня 1624, а другий також того ж місяця. Zinkeisen о. с. IV с. 494, доносить на підставі реляцій Roe і Rysant'a про три появи козаків під Стамбулом, що і заслугоє віри. Не можна тут не звернути уваги на дві хронологічні помилки у Сенковського і Костомарова. Сенковский пише (о. с. I 177) що 4 день шевала 1033 = 7/X 1624; Костомарів о. с. I с. 71 кладе — здався за старшим виданням Гаммера (о. с. V с. 43—44) — 18 день „ребіул-еввеля“ рівним 21 липневи. Перераховавши дату геджри на наше літочислене спостережемо, що 4 шеваль 1033 р. єсть нашим 21 липнем 1624 р. Цілом зла також дата Костомарова: 18 день ребі-ель-аввеля припадав на 9 січня 1624 р. (по григорянському календарю).

²⁾ З датою на листі згоджують ся акти до справи Ахії (Куліш Матер. I с. 159). Лист сам долучений в польськім перекладі до розвідки Йолембовского (ст. 17—21).

ніцією. Натомість обіцював Шагин стягнути білгородських і буджацьких Татар на лівий бік Дніпра, а Білгород, Тегиню, Кілію відступити Польщі. Кримців і Ногайців привік Шагин удержати від нападів на землі королівські, „так щоби ні одна курка не згинула від Татар“. Тисячу запорожців бажав собі Шагин ще в зимі, інших і амуниць чекав по великодні на другий рік. В разі нової побіди над Турками обіцював іти за Адиль (Волгу) на московського царя. Посли мали умовитись що до подробиць і передати яко дар королеви прикрашену дорогим каменем шаблю.

Польському урядови було се дуже на руку — мати могутого калгу союзником і другом, але Турція занадто була грізною, щоби Польща подала ворогови руку до знищення османської держави. Польському урядови треба було тільки забезпечити спокій на полудневих окраїнах. Послів відіслано на остаточні переговори до гетьмана польного Конєцпольского, що побивши Кантемира стояв зимівкою на Поділю. Переговори там провадились далше, але не допровадили до властивої мети — Татарам не дано грошей, а до козаків виправлено посольство в січню 1625 р.; воно стрітило по дорозі послів козацьких до царя московського. Польські політики могли не вдовзі докладно перековатись, як трудно було перевести умови договору, предложеного Шагин гераєм. Він обіцював, що вижене білгородських Татар з їх улусів, бо й сам бажав вигнати свого найлютішого ворога Кантемира з его краю. Але сей напав на військо Могамеда і Шагина під Бабатагом і розбив его цілком¹⁾.

Посольство польське згадане перед хвилию було здаєсь впливом акції дипломатичної, котру підняла Порта на вість, що Шагин герай хоче ще Польщу втягнути в свою справу. Що послі польські говорили на Запорожжю, не знаєм докладно. Посли козацькі говорять в Москві, що приказувано козакам готовитись на війну з Турками²⁾. Ся звістка не може бути правдивою з огляду на тодішню політику Польщі що до Турції і відносини уряду до козаків, що тоді були вже дуже напружені. Навіть у так неконсеквентного уряду як польський було б неможливим, аби козаків до того намовлювано, що було одною з головних причин оружно́ї комісії, котра невдовзі наступила, а вже тоді була уставлена. Уряд хотів перестеречи козаків, але пересторога прийшла за пізно — вони замотались вже були в другу дражливу справу, в справу Ахмі³⁾.

¹⁾ Смирнов Кримське ханство с. 492 і Zinkeisen о. с IV с. 492.

²⁾ Куліш Матер. I с 158.

³⁾ Куліш Матеріали I с. 142—286 подає цілу переписку в тій справі з московських архівів, пор. також Оптаденіє Малороссіи отъ Польши I с. 147, Украинскіе

Ще в кінці 1624 року з'явивсь на Запорожжю чоловік середніх літ, що називав себе законним спадкоємцем стамбульського престолу. Оповідав він, що його мати, Грекиня, потай утікла з ним від переслідувань Турків та охрестила його на православну віру. Потім їздив він під іменем Александра Оттомануса або султана Ахії по державах західної і полудневої Європи і мав поміч від князя флорентійського. Пробиваючи в австрійських краях познайомився він з Лісовниками. Ті намовили його шукати помочи у запорозких козаків. В Кракові потрапив Ахія собі ще давнійше придбати довіру могучих родин польських: Вонсовичів, Вольських, Збжидовських, що й помогли йому дістатись на Запорожжя¹⁾ через Київ, куди він прибув при кінці жовтня 1624 року. Йов Борецький тодішній митрополіт київський дав йому віру і вислав його зі своєю рекомендацією²⁾ на Запорожжя давши за провідника прибічного свого попа Филипа.

Ахія зачав зараз по прибуттю на Запорожжя агітацію межі козаками, оповів їм, що сотки тисяч Болгар, Греків, Сербів і інших християнських підданих турецьких повстануть як оден муж, коли він дістанеться в їх краї з відповідною підмогою. Такі оповідання заохотили козаків до помочи Ахії — поміч для різних претендентів завсїди знаходилась на Запорожжю. Козаки отже зараз розвинули велику діяльність в справі Ахії і оповістили про його прибуття Шагин герая. Шагин прибув зараз з тисячею Кримців на Запорожжя і уложив якусь умову з козаками, про котру завідомив королю³⁾. Але поступоване його з Ахією було нещире; він хотів його вівзвати на особну розмову й видати Туркам. Козаки сего не дозволили⁴⁾ і видячи, що з Шагин гераем не повелось, постановили втягнути в справу Ахії царя московського. В січні вислано було козаками посольство в Москву (що власне по дорозі стрітило висланників польського уряду на Запорожжя). Кілька днів потім і сам Ахія вїїхав з Запорожжя до Трехтмирова, де прибув разом з посольством козацьким⁵⁾. Там Йов Борецький відбув довшу нараду з Ахією і постановив підсирти його справу у царя московського. Він дав по-

казаків с. 95—98, Соловйов Малороссійское козацество до Хмельницького (Русскій Вѣстникъ XXIII N 18) с. 188 і Історія Росіи X 1478, 9 р., Еварницький о. с. II. ст. 208.

¹⁾ Куліш Матер. I с. 213.

²⁾ Куліш Матер. I с. 148.

³⁾ Куліш Матер. I с. 159.

⁴⁾ Куліш Матер. I с. 215.

⁵⁾ Куліш Матер. I. с. 160.

сольству козацкому грамоту від себе до воеводи путивльського¹⁾ і списані оповідання Ахії²⁾). З тим і поїхали послы в Москву; Ахія і Борецький зістались в Трехтимрові. Ахія очікував аж прибуде його посольство назад, Борецький же вижидав кінця розрухів в Києві, піднятих козаками з причин релігійних.

Справа релігійна як коли небудь то на певно в 1625 р. відіграла в відносинах уряду до козаків значну ролю. Не місце тут запускатись в суперечку старших козацких істориків з одної і Куліша з другої сторони, але не від річи буде навести кілька значних фактів, що межі причинами оружно́ї комісії видне займають становище³⁾).

По смерті Сагайдачного владика православні, поставлені Теофаном патріархом єрусалимским в 1620 році, не мали вже ніякої охорони, не було вже сего могучого чоловіка, що здержував виконане декретів королівських. Вельможі рускі вже від давна або попереходили на латиньство і протестантство або посьвятили справу православної церкви звязкам з польськими маґнатами і політиці. Тож король міг виконувати без перешкоди другу точку своєї програми. Православні, котрим відбірано для уніятів церкви, маєности церковні, монастирі, удавались на легальну дорогу, особливо петицій до уряду королівського, але що король мимо запряжених конституцій з р. 1607 і 1609 мало на се зважав, мусіли православні єрархи удатись знов під охорону козаків, як се перед тим за Сагайдачного чинили. Що козаки дійсно, хотяй не руками, але іменем своїм, боронили в тих роках православної єрархії, доказує нам се, що межі владиками, поставленими Теофаном, кївський митрополіт Борецький оден тільки міг смілійше виступати. А знаємо, що часто він пересиджував в Трехтимрові, їздив на Запороже і пише виразно сам, що оборона його — то козаки⁴⁾).

Але по убитю Кунцевича в Полоцку, коли переслідуванє православних ще побільшалося, зміцнів ся і в Кїві рух антиправославний. Попирав його уряд державний і мійський. Борецький був супроти того руху безсильний; він оглядався через те за помочию. Насамперед пробував він втягнути Москву в свою справу і післав туди при кінці 1624 р. Ісаакія Борисковича. Але що Москва окрім дарів і обіця-

¹⁾ Пор Куліш Матер. I с. 161.

²⁾ Пор. *ibidem* I с. 163—168.

³⁾ Гл. Макарій Історія русской церкви XI с. 265 сл.

⁴⁾ Пор. Куліш Матер. I с. 136: се здѣ крыющесь подъ крылѣ христіюлюбиваго братства черкаскихъ молодцовъ.

нок ніякої реальної оборони не дала, звернувся Борецький до козаків. При кінці 1624 р. саме перед різдвом прийшла на Запорожжя звістка від митрополіта київського, що тамошній війт Ходика печатає православні церкви і переслідує вірних¹⁾. Тогочасний гетьман на Запорожжю, званий в московських реляціях Калеником Андрієвим, вислав зараз двох своїх полковників Якіма Чигиринця і Антона Лазоренка до Києва в поміч православним. Козаки прибувши в Київ по Йордани 1625 року розправились з Ходикою по козацки. Церкви розпечатано, війта і попа уніятського Юзефовича убито. В Києві запанували непорядки — козаки поступали тут собі як в здобутім місті і зневажали тамошній уряд. Рівночасно вислано було запорозкими козаками трох послів на сойм в Варшаву, котрим і Борецький дав інструкцію²⁾. Посли мали уступитись у короля за православну віру, мали жадати потвердження ставленників Теофана, привилегій для київського брацтва і т. д. Для себеж, як говорять деякі, не справджені ще правда що до своєї автентичности, звістки, жадали козаки потвердження давніх привилеїв, крім того жадали самосуду, знесення кадуків себ то роздавання маєтностей козаків-провинників иньшим, домагались, щоби могли свої маєтки переказувати тестаментом (бо все ще трималась практика забирання спадщини по козаку на уряд), далі — аби козакам підвищено платню, позволено свobodно мешкати по цілїм Київській воєводстві і займатись промислами. Козаки осмілились навіть жадати, щоб жовніри не стояли в Київщині, а їм самим дозволив уряд вступати в чужосторонну службу.

Можна собі виставити яке мусіло бути обуренє в кругах шляхоцких або те саме кажучи — урядових, коли довідалось про той найновіший злочин козаків. Уряд польський зауважив від довшого часу вплив православного духовенства на козаків що до „*nadymania*“³⁾. Козаків вмішувано в справи релігійні часто й несправедливо. Як знаємо, приписувано їм навіть убийство Кунцевича. Все тєє розумів ся не додавало доброї слави в уряді ані козакам ані православним владикам. Тепер же міг він наглядно переконатись в тісних зв'язках межі православною єрархією та козаками. І се був

¹⁾ Куліш Матер. I с. 159, 160, Отпаденіє I с. 145. Макарій о. с. XI с. 313, 315 сл. Соловйов Історія X с. 1473, Малоросійське козацтво с. 185. Костомарів о. с. I с. 76. Еварницький о. с. II с. 208.

²⁾ Пор. Макарій о. с. XI с. 314, Костомарів I с. 74, 75; Еварницький о. с. II ст. 207.

³⁾ Пор. лист Криштофа Збаражського в Матеріялах Куліша I с. 102.

остатній імпульс, що попхнув уряд польський до оружно́ї комісії проти козаків в 1625 році.

Уряд коронний мав дуже багато причин бути невдоволеним з козаків. Але таки найбільше клопоту додавали вони своїми заграничними зносінами, нападами та грабованнями землі турецької. Цілий час від Хотинської кампанії старавсь уряд всіми силами запобігти грізним наслідкам козацької своєволі. Турки вічно жалувались на недодержання згоди і грозили війною. Війни ж турецької всі в Польщі дуже боялись. Королеви вона перешкаджала в справах шведських, маїнатам в кольонізації, шляхті і люду грозила ясиром. Який був великий повсечасний той страх, переконує нас найліпше сучасна кореспонденція князя Юрія Збараского майже на кожній стороні¹⁾. Польський уряд старавсь робити в Стамбулі представлення через послів своїх і навіть через чужосторонніх (найчастійше через англійського резидента в Стамбулі Тому Роє) також через Мегмет Дяка пашу темешварського²⁾. Рівночасно з акцією дипломатичною провадив уряд переговори з козаками особливо задля набігу 1622 року. На жадане уряду козаки видали ватажків походів³⁾, але відносини уряду до козаків що раз то загострювались, власно тому, що по смерті Сагайдачного не постаравсь він вплинути на вибір подібного йому наступника⁴⁾. Посол польський мав з причини нападів козацких дуже трудне положення перед Диваном в 1623 році⁵⁾. Ратифікація згоди розбивалась на здержанню Татар і козаків. Турція щиро бажала мира, бо стан її не був зазидний⁶⁾ і на початку року 1624 Диван на жадане польського посла видав острі заборони Татарам не запускатись в границі Польщі⁷⁾, здає ся по тій причині, що за 1623 рік виемково не чуєм про якийсь голосніший напад козацький. То могло хіба розвинути гадки про те, як користним було б приборкане козаків і затверджувало в Польщі переконання, що одинока причина біди татарської — то набіги козацкі.

1) *Scriptores rerum polonicarum* T. V. 54, 56, 58, 64, 67, 68 і т. д.

2) Кореєн. Збаражского I. c. V с. 88, 89, 92.

3) *Respons na deklaracyą pp. komissarzów* — Niemcewicz *Zbiór pamiętników o dawney Polsce* VI st. 189. Костомарів о. с. I с. 70 на основі рукоп. I. П. Б. IV с. 138.

4) Сего й жалув Збаражский I. c. V с. 64.

5) *Zinkeisen* о. с. IV с. 486.

6) Як се дуже добре знаєм з реляції кн. Криштофа Збаражского, Куліш *Матер.* I. с. 103—122.

7) *Zinkeisen* о. с. IV с. 487

До надзвичайних місій до козаків послуговало ся правительство польске звичайно комісіями з урядників - магнатів найблизших околиць, що виступали в потребі з оружними ротами надворних жовнірів. Про установлене такої оружної комісії обзивались зараз по смерті Сагайдачного численні голоси в авторитетних сферах¹⁾. Розправлювано про таку комісію на соймі 1623 року, як і перше розважувано сю справу на соймах²⁾. Але ся перша комісія не відбулась з причини „*zatrudnienia spraw Rzeczypospolitej*“³⁾. На найблизнім соймі в році 1624 визначено нову комісію, на чолі котрої став Томаш Замойский⁴⁾. Рівночасно видав король приказ Конєцпольскому, аби получив своє військо з комісарськими полками⁵⁾ та полагодив оружною рукою пекучу справу козацку чим скорше, бо від пірночи знов Шведи загрозили Польщі. Але до переведеня комісії не прийшло в 1624 році. Кампанія проти Кантемира зайняла цілу пригідну до провадження війни пору. По її щасливім укінченню розложивсь гетьман коронний на зимівку по подільських землях. Навіть в Москві знали дещо про наміри короля і Конєцпольского, бо послів козацких, що прибули на початку 1625 року, випитувано про них⁶⁾. Але козаки так заховувались, як би то їм було байдуже, що Конєцпольский кождої хвилі може виправитись против них. Вони провадили свою політику дальше і приготовлювались до виконаня своїх плянів.

На першім місці стояв плян Ахиї. Козаки ще зимою 1624 року перед від'їздом Ахиї до Терехтимирова уложились з ним, що 18000 Запорожців піде під єго проводом в турецькі землі. Не мало також і городових козаків заявило охоту взяти участь в поході, також донські козаки обіцяли поміч⁷⁾. Похід мав рушитись над море ще тої ж зими, щоби міг перейти ріки по леді, а потім на весну морем до Болгарії. Але справа Шагин герая, що тоді навязував тіснійші зносини з Польщею, спинила все. Козаки не знали, чи буде межи ним та Польщею згода чи війна, а тільки в разі згідного уложєня справ обіцювали помочи Ахиї, але вже на другу зиму. Дуже

¹⁾ Юрий Збаражский пише до короля (I. c. ст. 60): *Kozacy, aby mieli być coerciti sine armis, rzecz jest niepodobna*. Таку саму раду дає королеви брат Юрия Криштоф на кінци своєї посольської реляції (Куліш Матеріяли I с. 122).

²⁾ Ю. Збаражский I. c. V с. 64.

³⁾ Куліш Матер. I с. 100.

⁴⁾ Żurkowski Żywot Tomasza Zamojskiego wydał Bałowski ст. 96.

⁵⁾ Куліш Матер. I с. 141.

⁶⁾ Куліш Матер. I с. 158.

⁷⁾ Куліш Матер. I с. 225, 215.

можливо, що посольство Ахії до Москви споводоване було тим зволіканем козаків. Посольство аж семого числа цвітня відправлено в Москві. Несло воно дарунки для Ахії, але обіцянок жадних — відповідь царя була дуже скупа¹⁾. Ахія чекав ще в Терехтимирові, звідки і писав до Фльоренції по гроші²⁾, та дарма — гроші не прийшли³⁾. Коли ж з козаками вернув на Запорожжя, вийшли вже були Запорожці на море. Який був мотив сеї виправи трудно сказати, здає ся не належить їй надавати якого небудь більшого значіння при всіх її великих розмірах. Куліш⁴⁾ пише, що на сей набіг морський покладали козаки усі свої надії, для чого? не ясно. Був се звичайний грабіжний напад, яких було перед тим і потім дуже багато. В марті появились козаки на трьох сот чайках по близу Босфора⁵⁾. Мешканці передмість Стамбула були в великім страху, але козаки завернули на схід, спалили передмістя Трапезонту і мали охоту за радою кримського хана спалити Кафу. Ся остання звістка⁶⁾ дає повід догадуватись, що сей похід зроблено в порозумінню з Шагин гераєм а може і в його інтересі, аби зайняти турецьку флоту. Може се була диверсія на користь Шагина, що й досягнула свою ціль — того року нічого не предпринято з турецької сторони проти Шагин герая. Але тепер здобувсь той сам Реджеб баша, минушого року побитий Шагин гераєм, на велику енергію. Він стягнув 60 кораблів до Стамбулу і хотів плисти до Криму, але збунтовались яничари та й прийшла вість, що козаки вже стоять під Очаковом і Варною і хочуть в его непренеутности напасти на саму столицю. Капудан завернув з дороги і стрітивсь з козаками при західнім березі у Карагармана (в липню 1625 р.). Козаки, не вважаючи на переважну силу Турків, вдерлись на кораблі, вирубали яничарів майже в пень і були б заволоділи флотою турецькою, коли б вигідна для них тишина морська не булась змінила ся на вітер і то прихильний Туркам. Козаків виперто з помостів корабельних і затоцнено 70 човнів гарматними вистрілами. 172 чайки і 700 козаків мали попасти, не вважаючи на героїчну оборону, в руки Турків⁷⁾.

¹⁾ Куліш Матеріяли I с. 172—173.

²⁾ Куліш Матер. I с. 180.

³⁾ Ibidem I. с. 216.

⁴⁾ Українські козаки с. 111.

⁵⁾ Zinkeisen о. с. IV с. 496 і 497.

⁶⁾ Її подає Zinkeisen з реляцій англійського посла Roë.

⁷⁾ Sękowski Collectanea I с. 178—186.

Так представляє ся нам сей факт на підставі османських літописців, що, йдучи за вістями в кругах турецьких, ставлять сю побіду над козаками коло битви лепантійської і вважають її рекомпензатою тойж. Коли однак порівняємо з тим східним бомбастом звістку Томаса Рое, що Капудан баша зараз по побіді зажадав чим скорше помочи з Стамбулу та що в его тріумфі було тільки 270 козаків, то спостережемо, що османські жерела своїм звичаєм і тут побільшили успіх оружя султанського. В кореспонденції Юрія Збаражського¹⁾ знаходимо, що козаки спалили під час того нападу турецьке місто Килію у устя Дуная.

Але все ж та неўдача козаків хоч не велика, мусіла вплинути шкідливо на відвагу і певність їх; до тепер лучалось виправді часто, що не удавались поменші набіги, але се було перший раз, що виправа споряжена в таких розмірах скінчилась неудачею. Серед того збентеження межі козаками наспів нагло на Запороже Почаловський чи Пачаковський, посол від польського уряду²⁾, і зажадав, аби козаки під найострійшими карами не важились зачинати війни з Татарами або Турками, з котрими король завів згоду. Заразом приніс він приказ королівський, аби козаки самі межі собою перевели реєстр, та грозив наступленем Конєцпольского.

Те посольство ще побільшило помішанє у козаків. Вони, знеохотивши ся неудачею на мори, хотіли посилати послів до короля, але аґент польський Почаловський від разу сказав, що се на ніщо не придасть ся. Козаки не знали що з собою робити. Повстала суперечка межі уміркованими козаками, здає ся — під проводом Дорошенка, що був тоді гетьманом на Запорожжю³⁾, та козаками нетягами — здає ся під проводом Жмайла⁴⁾. Перемогла сторона радикальна і вибрано Жмайла гетьманом. Постановлено готовитись до війни з війском коронним. Багато розійшлось по пограничних городах, щоб готовитись до відпору проти Конєцпольского. Тоді то здає ся наступили ті корсунські і брацлавські різні і грабежі, згадувані комісарами в декларації⁵⁾. Деякі завзятійші предкладали Ахії, щоби він став у них царем і повів їх або на війну з Польщею або до Болгарії, кидаючи Запороже польському війску⁶⁾. Але віра Ахії

¹⁾ Л. с. с. 97.

²⁾ Куліш Матер. I с. 229.

³⁾ Він і підписаний на проїзній грамоті Ахії з 26 червня 1625 яко гетьман — Куліш Матер. I с. 234.

⁴⁾ Крім того згадує ся межі старшиною козацкою Олифер Стеблевець і Пирський — Куліш Матер. I с. 181.

⁵⁾ Zbiór pamiętników o dawney Polsce T. VI с. 180.

⁶⁾ Куліш Матер. I с. 216.

в козаків була здає ся вже підкопана неудоцею їх на мори — він не пристає отже на ту пропозицію і мав вказати козакам на царя московского, до котрого моглиб удатись за помочию. Ахия ще літом мав замір вести далі через Борецького зносини з Москвою і виробив був собі навіть проїзжу грамоту у Дорошенка¹⁾. Але козаки самі не пустили его. Коли ж рушили на зустріч Конєцпольскому, Ахия пішов з ними і перебіг потім до Києва, де его Борецький укрит в монастирі від Поляків, що шукали его. Звідти хотів Ахия вертати через Польщу в землі цїсарські, та відрадив ему Борецький і намовив удатись до Москви: в грудни 1625 року Ахия дійсно прибув в Путивль в товаристві попа Филиппа, що ему додав Борецький²⁾.

Козаки дійсно думали про Москву, але більше спускались на Шагин герая і посиляли кілька рази до него за помочию³⁾. Але Шагин герай підмоги не дав, бо зносини, ще перше навізані з урядом польским, привели вже до згоди.

Конєцпольський, коли настала весна 1625 року, мав дуже трудну задачу перед собою. Стояла перед ними могутча коалїція татарско-козацка, що готовилась на війну з Турками і могла легко спровадити її на Польщу, бо входили до неї номінальні її піддані. Порта знаючи наміри козаків і Татар старала ся небезпеченство відвернути від себе, виславши Татар на Польщу, аби спустошили її в пімсту за найновіший козацький набіг⁴⁾. На Мехмет герая мав в тім напрямі зі всіх сил впливати Мехмет Дяк паша гемешварський і Бетлен Габор.

Конєцпольський повзяв тут дуже бистрий плян: помирितись за всяку ціну з Татарами. Розриваючи коалїцію татарско-козацку гетьман мав свободну руку до переведення комісії та рівночасно вже не боявсь нападу татарского зі сторони Криму. Кантемир, розбитий попереднього року, не міг ще відважитись на набіг, бо власне тоді за ініціативою Порти переносив свої удуси в иньші місця⁵⁾. Самі Турки були зайняті війною з Персами, Бетлен Габор знов не мав відповідної сили, аби міг виконати пляни сполученого з ним Мехмет Дяка⁶⁾. Зіставались тільки кримські Татари. І по торічних

¹⁾ Куліш Матер. I с. 234.

²⁾ Куліш Матер. I с. 175, 176, також с. 217 і 230.

³⁾ Лист Конєцпольского до короля Niemcewicz Zbiór Pamiętników VI с. 164.

⁴⁾ Zinkeisen I. с. V с. 498.

⁵⁾ Коресп. Збаражского I. с. с. 97.

⁶⁾ Коресп. Ю. Збаражского I. с. с. 88.

умовах не довірявав їм Конєцпольський і заняв вигідне становище межі шляхами Чорним та Кучманьським¹⁾, аби їм перешкодити, як би схотіли напасти на Польщу. Татари дійсно вийшли в поле і заховувались двозначно, так що Конєцпольський мусів ціле літо стояти на тім становищі і пильнувати Татар²⁾. Але на останку Шагин герай пристав на згоду і покинув своїх союзників. Конєцпольський виплатив ему гроші, прислані королем (яко звичайний „уропі-пек“) для Татар вже літом, і прирік кожного року платити певну суму грошей для Татар, аби не наїзжали земель польських³⁾. Тим способом коаліція татарско-козацка була розбита — Конєцпольський міг свobodно звернути ся проти козаків.

II.

Закн приступимо до описаня випадків, що наступили в осени 1625 року, звернімось до жерел, що належать до історії тої кампанії польско-козацкої.

Жерел таких маєм досить багато, лиш на жаль майже тільки з польскої сторони⁴⁾.

Перворядним та zarazом найважнійшим жерелом є ту тз. *Diariusz expedycyi ukrainney z kozakami zaporoskimi w roku 1625*. Як то вже з титулу видно, є то дневник якогось учасника сеї кампанії, писаний в порядку день за днем від 25 вересня до 23 листопада. Короткий уступ на початку належить до двох дат: 5 числа липня і 15 вересня. Маємо сей дневник видрукований в оригіналі і то в двох дещо ріжних редакциях в „Сборнику лѣтописей относящихся къ исторіи южной и западной Россіи“⁵⁾ і в збірнику Немцевича (*Niemcewicz Zbiór pamiętników o dawnej Polsce* Т. VI с. 143—161). Ріжницї межі двома редакциями переважно не значні, так що річи не змінюють. Важнійші подамо серед розвідки. Цитати Дневника подамо з видання Немцевича.

Автор Дневника не згадує себе самого в своїй записці, не знаходимо також про него звістки якої небудь в иньших сучасних жере-

¹⁾ *Diariusz expedycyi* I. с. VI с. 143.

²⁾ Куліш Матер. I. с. 267.

³⁾ Куліш Матер. I с. 268/9.

⁴⁾ Знаходимо звістки про кампанію 1625 р. ще тільки, в актах московских, друкованих в Матеріялах Куліша I с. 181, 182, 230, 241, 243 і 79.

⁵⁾ Ст. 103--112.

лах. З його дневника посередною дорогою довідуємось, що се був жовнір або й офіцер з полку самого гетьмана. Може бути також, що се був його дворянин. Певне тільки, що перебував завсїгди в окруженю гетьмана. Доказують нам се обставини, що автор Дневника знає докладно лиш про випадки, що приключились в тій виправі в присутности гетьмана і його полку. Виправи Одрживольского, Хмелецкого і взагалі події, при яких не було гетьмана, представлені недокладно. Автор по укінченю похода анї не зістаєть ся з полками кварцяними розложеними по Україні, анї не відходить з яким небудь комісаром, але іде з Конецпольским до Бару, де його й лишаєм при кінци Дневника. Се докладно доказує, що належав він до двора гетьманьского; його знанє діла воєнного позволяє припускати, що був воєнним чоловіком. Але не був автор Дневника дуже близькою особою гетьманови; не знає він (а може і не хоче подати), що діялось на комісарських нарадах і прийманнях чужих послів. Представленє річи саме собою позбавлене бомбасту і звичайних в тім часї макаронїзмів і досить вірне, хоч часом і побільшує дещо або і опускаєть.

Другим цілком самостійним жерелом до сеї війни належить уважати біографію Томаша Замойского написану Журковским, а видану Батовским. Так належить спростувати заявленє Антоновича в передмові до „Сборника“¹⁾, що Журковский користав з Дневника при писаню сеї біографії. Що дійсно Дневника не уживав Журковский, служить доказом те, що оповіданє його багате на ріжні суперечности з представленєм Дневника.²⁾ Особливо ж визначає ся ріжниця в датованю³⁾. Другою великою ріжницею межи Дневником та Журковским є роздрібненє і анегдотичне представленє річи у послїднього, наслідком того Журковский взагалі далеко стоячи за Дневником що до докладности, подає много

¹⁾ Ст. XXIX і XXX.

²⁾ Журковский пише наприклад, що козаки над Цибульником просили змилюватись (ст. 97), тимчасом всюди інде чуємо про гордість козаків, представленє виправи Хмелецкого у Журковского (ст. 99) цілком відмінне від представлення Дневника і т. ин.

³⁾ Напр. битва над Цибульником має у Журковского дату 28 жовтня, в Дневнику 29-го. Відступленє козаків кладе Ж. на 29 жовтня, Дневник на двох місцях (л. с. 152 і 159) на 31 жовтня. Ж. пише за якусь битву 3 листопада, в Дневнику та сама битва (се знаєм з того, що і тут і там межи убитими вчисляє ся славний ватажок Лісовчиків Рогавский) положена на 31 жовтня. Дневник кладе вибір Дорошенка і прип'яте умов комісарів козаками на 5 листопада — Журковский на 4 листопада.

подробиць яких не знаходимо в Дневнику¹⁾. З того ясно показує ся, що з Дневника Журковский певно не користав Ёго представлене вказує на те, що послуговав ся він при нїм оповіданнями прибічних дворян Замойского і не дає жадної правдоподібности, що був очевидцем описуваних випадків.

Крім тих двох жерел подають нам коротші звістки про кампанію 1625 року: *Pamiętniki do panowania Zygmunta III etc.*²⁾, Літопись Юзефовича (в Сборнику літописей etc. 115), хроніка Пясецького³⁾ і літопись Межигірська⁴⁾ котра то однак відносить до 1624 року. Літописи польські, в тім місци дуже межі собою подібні, відзначають ся тим, що мішають рік 1624 з 1629 і переносять випадки обох тих років на рік 1625.

Рускі літописи (крім короткої згадки в Межигірській) не згадуть ані словом про сї важні випадки, в опертих на них книжках Каменского і Маркевича не подибуємо проте нічого про куруківську комісію і договір. Ліпше з сею справою ознаємлені були польські історики. Немцевич подав в своїм Зборі памяток (в VI томі ст. 143—241) відносячись документи до неї. Деякі з них находимо також в збірнику Грабовского і Пржездзецкого: *Źródła do dziejów Polski* (Т. II ст. 166—189). Згадки про саму кампанію і договір находимо майже ві всіх польских книжках, що обіймають часи перед Хмельничиною. Більших розвідок про ту кампанію не подибуємо в польській літературі історичній, децо обширнійше представляють її Грабовский (I. с. замітка II с. 166) і Голембівский (о. с. 4) головно на підставі *Pamiętników do panowania Zygmunta III etc.*, також Шайноха в своїм творі *Dwa lata dziejów naszych*.

В новійшій літературі історичній російській знаходимо обширнійші оброблення кампанії 1625 р. в історії Росії Соловйова⁵⁾ в ёго розвідці Малоросійское козацество до Хмельницкаго⁶⁾ в історії

¹⁾ Нпр. пише Ж. докладно за Канонаду до обозу козацкого над Цибульником (ст. 97), пригоди Замойского в тім дни (ст. 98), дворянина того ж Садовского, пригиду Замойского під Куруковом і невірність козаків, що просили милосердя а як наближали ся Поляки стріляли (ст. 100); похоронене трупів козацких (ст. 103), о виїзд Дорошенка напругив комісарів (ст. 105) і т. д.

²⁾ На сторони 124.

³⁾ Видана 1646 ст. 455.

⁴⁾ Сборникъ літописей etc. ст. 95.

⁵⁾ Х. ст. 1474—1477.

⁶⁾ Русскій Вѣстникъ N 18 ст. 177—196.

запорозьських козаків“ Еварницького¹⁾ в Богдані Хмельницькім Костомарова²⁾ і в Куліша: „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“³⁾. Докладну ж опись сих подій подає Куліш в своїй найновійшій найбільшій розвідці: Українські казаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Богдана Хмельницкаго⁴⁾. Крім того є ще дві спеціальні розвідки: Никифорова Кураковскій договоръ⁵⁾ і Николайчика Новый источникъ о козацкомъ возстаніи 1625 г. и мѣсто заключенія Куруковскаго договора⁶⁾. Вони обі старають ся означити положенє куруківського обоза козацкого, Николайчик подає крім того переклад російський Дневника.

Перейдім тепер до огляду оружної комісії 1625 року.

III.

Зі свого становища з за Морахви рушилось військо польске 15 вересня 1625 року⁷⁾ і перейшло того ж дня ріку Бог найскорше межі Винницею і Хмельником. Сам гетьман Конецпольский ще зіставав в Барі, де відправлявав послів Мегмет Дяка баши, воеводи семигородского, господаря молдавского і Шагин герая, з котрими власне був уложив згоду. 25 числа вересня бачимо гетьмана вже при війську в Київщині під Паволочею. Як видимо з его рухів він не від разу ішов туди, де сподівався найти військо козацке себ то на Брацлав, Умань до Чигирина чим мігби розірвати сили козацкі мов клином на дві части. Очевидно, він чув себе ще за надто слабим і мусів іти через ті сторони, що були ближші посілостям комісарів, аби вони могли лекше свої пости получити з его війском.

В Паволочи⁸⁾ прибули до стану польского послы київскі з письмами незнаного нам змісту; здає ся обвістили вони побіг козаків з Київѣа. Безпосередних доказів сего не маємо, хіба се, що напрям дороги войска польского досі виразно вказував на Київ, а тепер змінє ся і стає ся замість NOO — східним, ба навіть OSO. Войско перейшло Таборівку,

¹⁾ II ст. 210—213.

²⁾ I ст. 77—83.

³⁾ I ст. 151—153.

⁴⁾ Русское Обзоріе 1895 NNгг 1, 2, 3, 4, 5. Кампанія Конецпольского проти Жмайла уміщена на сторони 115—133 в N 3.

⁵⁾ Киевская Старина 1885, XI ст. 767—773.

⁶⁾ Киевская Старина 1889 XXVII с. 52—69.

⁷⁾ Дневник с. 143 Все датоване Дневника іде по новому календарю.

⁸⁾ Дневник ст. 144.

де стріла его депутація білоцерковського уряду, і станувши не далеко сеї місцевости табором над рікою Раставицею, стояло в тих околицях цілих шість день очікуючи прибуття комісарів.

Недокладне оповіданє автора „Дневника“ не згадує, що кілька день перед тим вислав Конецпольский до козаків Стефана Хмелецького з жаданем, щоб козаки зібрали ся на певнім, означенім місци, для переведення коміснї, і щоб відповідно поступили з ватажками своєволї. В другім листї, що его післав Конецпольский до козаків 30-го ч. вересня післанцем Мизином¹⁾), висловляв він своє здивованє, що козаки не відповіли на его попереднє посольство. Лист писаний в дуже лагіднім тонї. Гетьман вивнював козаків про свої прихильні почутя, згадував про козацку славу, обіцював, що буде їх шанувати як военний чоловік своїх товаришів.

Лист, о скільки знаємо, жадного вражіння не викликав в козаків. Але почали збирати ся в обоз комісарї з своїми полками, що дозволяли їм в потребі ужити „*żelazne gasye*“. Вже 29 вересня прибули полки пана Потоцкого, подкомория подільського, на другий день відділи Калиновского, старости винницького і Склиньського старости жиївальського. 2 жовтня прибув І. Данилович, воевода руский, а 3 каштелян галицький, славний Мартин Казановский²⁾). Решта комісарів не надходила, військо польське отже рушило під Білу Церков і звідти по шести днях, стративши знов два дни на вичікуваню комісарів, прибуло на Пієве урочище, куди прийшла депутація міщан канївських.

Коли на другий день (т. є. 11/X) стануло польське військо в милях перед Каневом, прибули від козаків, котрих чимало було в місті назбирало ся, три послы. Вони просили польського гетьмана, щоби на них не наступував аж нарадять ся, заявили, що в ніякі договори ще входити не можуть, бо їх гетьман Жмайло перебуває ще на Запорозжу. Тою вимівкою, котру і пізнійше прийдесть ся нам подибувати, хотїли козаки протягнути справу і зискати на часї, бо не мали здає ся одноцїльного плану війни і до неї ще не приготувались.

Рада у козаків в Каневі відбулась дійсно³⁾), може бути, що застановлювалась, чи піддати ся Полякам чи нї. Козаки порїзнили-

¹⁾ Тут за попередний лист є звістка см. Немцевич I. с. VI с. 167.

²⁾ Редакція Дневника поміщена в Сборнику називає Склиньського безпідставно Trześciński, приїзд Казановского ж кладе на 2/X, Даниловича на 3/X противно як редакція Немцевича.

³⁾ Дневник ст. 146.

лись і не могли ніяк згодитись що до спільного поступовання що до уряду. На другий день 3000 їх вийшло з Канева і пішли на Черкаси. За ними слідом пішов висланий Конецпольським ротмістр Одрживольський¹⁾. Рівночасно вислано було комісарами універсал до козаків, писаний дуже лагідними словами²⁾. Одрживольський догнав козаків над Мошною а маючи з собою з десяток хоругвей жовнірських ударив на них. Але як видно з випадків битва не вийшла побідно для коронного війська. Гетьман переправившись з трудностю через ріку Рось³⁾ мусів зі свого становища під Рожівкою⁴⁾ виправити єму в поміч піхоту німецьку з мальтійським кавалером Юдицьким і дві хоругви кінноти Косаковского і Белецького. Підмога, прибувши вночі, найшла Одрживольського ще над річкою Мошною. З того видно, що битва не була побідною для Одрживольського. „Дневник“ пише вправді, що він „gromił kozaków“, а сам Конецпольський в листі до короля говорить, що не мале число козаків убито⁵⁾, але наслідків сеї побіди не видно. Козаки видержали цілий день напір Одрживольського і сей мусів просити в головнім обозі помочи. Коли ж прибула поміч, уступили козаки перед переважною силою, замкнули ся в табор і відбиваючи хоробро всі атаки війська коронного⁶⁾ потягли до Черкас.

Тоді збиралось в околиці Маслового ставу головне військо козацке. Тільки одну коротку звістку подибуєм про се збиране в Дневнику.

Зі сторони козаків видимо тут дуже великий блуд стратегічний. Вони могли легко з Маслового ставу рушити без перешкоди на північ і зайти з заду Конецпольському, що стояв під Каневом, коли б він був дальше поступавав. Тим способом не допустили б вони до него комісарських полків і могли б єго військо ще тоді не дуже численне взяти в два огні. Сего може і бояв ся Конецполь-

1) Не знати чи всі козаки пішли з Канева; зі слів „Дневника“ виходить, що сі 3000 були козаки, що не згодились в раді. Здає ся, що се тільки вадлива стилізація автора, бо нема вказівок, аби якась часть козаків піддала ся гетьманови коронному і воювала проти своїх братів.

2) Немцевич I. с. VI ст. 169.

3) Лист Л. Мясковского у Немцевича I. с. VI ст. 227.

4) В Сборнику pod Rożnińcami, у Немцевича Kopewicza. Антонович ідентифікує Рожинці з Рожівкою в уїзді Черкаскім; в тій самій околиці лежить і Кононча.

5) Nie mała ich liczba pod szablę poszła. Немцевич I. с. VI с. 163.

6) Żurkowski o. с. 96. Тоді при нещасливім штурмі дістав ся в неволю козацку молодий князь Четвертинський, що загнавсь за далеко, і зістав там аж до кінця кампанії.

ський, бо перестав на якийсь час поступати наперед і вислав тільки за козаками оден відділ більший. Але козаки відай і не догадувались, що так можна б було зробити та ще до того підчас цілої тої кампанії здержувались умисно і не виступали яко стороною що нападає. Вони пішли до головного обозу під Криловом і дозволили через те Конєцпольському зібрати всі полки комісарські і наступити собі на шию. Одрживольський, посунувши ся в слід за козаками, що уступали з над Мошни, затримав ся в околиці Черкас і не сьмів зближатись до головного війська козацького, що зібралось було під Криловом¹⁾. З Черкас уступило перед ним 2000 козаків і пішло получитись з головним табором²⁾. Тепер і сам Конєцпольський повідомлений Одрживольським про зібране козаків в Крилові рушивсь на перед і прибув 14 жовтня над Мошну. Тут получила ся з війском решта комісарів, межі ними Тома Замойський воєвода київський, голова комісії, князь Вишневецький і князь Проньський³⁾.

Військо польське, котре мало усмирити козаків, дійшло до повного свого складу. Їго число виносило звиш 20000, цифру в кождім разі вже саму собою поважну⁴⁾. Ту треба ще взяти на увагу,

¹⁾ Catów в Сборнику.

²⁾ Число 2000 подає редакція Немцевича, в Сборнику фігурує 20000. Костомарів о. с. I с. 77 приймає ту останню цифру, вважає отже тих козаків, що були в Черкасах, за саму головну армію. Против того походу промовляють: 1) цифра в Немцевичівській редакції, 2) звістка Дневника, що головне військо козацьке зібрало ся на Масловім ставі а не в Черкасах і неправдоподібність, аби поза головним військом так велика сила козаків знайшла ся, 3) та обставина, що гетьман польський не вислав би так малого відділу Одрживольського на певну поталу такій армії козацькій, 4) неправдоподібність, щоб 20000 козаків уступило перед кількатисячним відділом Одрживольського, з котрим їх тільки 3000 так славну битву над Мошною звели. Куліш Українські казаки и паны etc. I. с. 118 приймає число 2000.

³⁾ Дневник I. с. 147 в Сборнику Панинський.

⁴⁾ Як розказував в Москві під Филип (Матер. I с. 181), мав Конєцпольський під собою 30000 Поляків а 3000 цісарських Німців. Таке саме число, бо 30000 або 20000 подав Ахия (Матер. I с. 214), але сї подання опирались тільки на поголосці межі козаками. Ми постараємось означити се число докладніше.

В VI томі збірника Немцевича маємо на стороні 161 і 162 реєстр комісарських полків з докладними означеннями сил кожного. З сего списку виходить, що було з комісарами добровольного війська 7336 мужа і 16 гармат, отже з їх службою 7500, але на докладність сего реєстру що до того, чи подає він всі комісарські полки, спуститись не можна. Коли іменно порівнаємо сей реєстр зі списком комісарів (у Немцевича I. с. 230) спостережемо, що нема в тім списку почтів і полків Филона Стрибля чесника київського, Матея Лєсньовського каштеляна белзського, Томаша Скильського старости житвацького, про полк котрого згадує „Дневник“ (I. с. 144) і Мар-

що се військо вправлене було по більшій частині на західний лад, добре вооружене і досвідчене в боях. Ті дві перші прикмети давали війську польському, не дуже меньшому, велику перевагу над лихо узброєним і ніколи не вправлюваним військом козацьким. Число останнього подають московські реляції на 30000¹⁾. Се число також, здає ся, побільшене. Мясковський²⁾ подає, що при складанню присяги було козаків коло 20000, а страти їх (як зобачимо низше) виносили коло 5000, отже їх ціла сила ледви чи переходила за 25000.

З тою армією рушив Конецпольський до Черкас, де перейшов цілий день на нарадах комісії³⁾, а на другий день станув над Дніпром. Тут прибув посол козацький до стану польського і оповістив, що гетьман Жмайло вже рушив з Запорожжя з арматією. На третій день, коли військо польське стануло в Боровиці, прийшли в табор знов чотири козацькі послы і принесли лист від „Яреми Михайловича і цілого товариства, що перебуває на устю Тясмина“. В листі сьім, що носить дату 18 жовтня⁴⁾, висловляли козаки подяку за

тина Казановського, мічного пана каштеляна галицького, при тім одного з найбільших воєвників в короні. Він мав з собою в сьім поході 6 гармат власних (Żurkowski о. с. 97). Не скажемо отже за багато, коли побільшимо число війська комісарського до округлої цифри 10000. В такім разі побільшимо тільки о 2500 те число, що его подає реєстр а се можемо сьміло вчинити, бо знаємо, що такий оден комісар міг більше 3000 люда виставити.

Труднійше означити скількисть війська кварцяного, бо стан его що хвиля змінював ся, та до того не знаємо, чи гетьман мав з собою цілу квартиру чи ні. З оповідання попа Филипа (Куліш Матер. I с. 182) довідуєм ся, що Конецпольський по умирненню козаків розложив військо наємне по Україні в числі 15000. Те число можемо сьміло зменшити до половини. Заразом однак не здає ся бути правдоподібною річю, щоби гетьман відходячи по укінченню кампанії до Бару не взяв з собою крім власного полку ще і частини війська кварцяного особливо, що міг боятися нападу татарського в зимі, коли ріки замерзли. Сі обставини вказують, що військо кварцяного могло бути в тій кампанії 10000 або трохи більше.

На подібне число вказує ще одна обставина. Конецпольський, висилаючи Одрживольського в погоню за козаками, дав ему 10 чи навіть більше хоругвей, (Żurkowski о. с. 96) а потім ще вислав ему значну підмогу, так що Одрживольський міг мати minimum 4000 жовнірів. В часі ж висилання Одрживольського комісарського війська ледви половина зібрала ся. Щоб отже відважитись на вислане так значного відділу війська від себе і то в такій близості головного війська козацького, мусів мати Конецпольський попри ту половину військ комісарських (+ 5000) ще minimum тільки ж війська кварцяного себ то також 5000. Зсумувавши ж відділ Одрживольського з останною цифрою одержимо також + 10000, отже для цілого війська minimum 20000.

¹⁾ Куліш Матер. I с. 176.

²⁾ Немцевич I. с. VI с. 229.

³⁾ Дневник I. с. с. 147.

⁴⁾ Немцевич I. с. VI с. 171.

ласкаві слова (здає ся першого універсала), але просили, аби військо коронне задержалось аж до прибуття їх старшого з Запорожа (тут знов видимо заходи козаків, щоб повздержати похід польського війська, аж самі приготовлять ся) та щоб військо польске не чинило кривд їх жінкам і дітям. Може бути, що козаки тоді довідались про спустошене своїх осад жовнірами польським¹⁾; в тих грабежах мав брати участь і славний галабурдник шляхоцький Лащ²⁾, дуже характерна особа сих часів, що казав собі, по звістному анекдоту, ферезию підбити позвами до трибуналів за гвалти і насильства. Заразом заявляли козаки, що крім недавнього універсала жадного до тепер письма від уряду не получили.

Але Конецпольський пізнав може, що козаки хотять тільки протягнути час, бо посунув ся вздовж Дніпра дальше ще один звичайний дневний марш і став обозом над одною відногою ріки. Комісарі одначе видали рівночасно козакам т. зв. асекурацію³⁾. Згадуючи про попередні універсали, комісарі ще раз запевнюють козаків, що нічого неприязного не задумують. Заразом радять козакам, аби дальше не відступали та зараз прислали послів на переговори.

20 жовтня військо не рушалось з місця, а то з причини нарад комісарів і прибуття посла з Цареграду⁴⁾. Він був післаний від амбасадорів християнських до Конецпольского, здає ся від посла англійського Рое, з котрим король польський власне за посередництвом Конецпольского і Юрія Збаражского провадив переговори що до удержання мира з Турками⁵⁾ з огляду на війну зі Швецією. Ті переговори зачались здає ся значно скорше. Посла відправлено на третій день потім (22 жовтня), коли військо польске стояло цілий день в милях перед Криловом. На другий день знов прибули козацкі послы, сповіщаючи, що їх гетьмана все таки ще нема. Поляки простояли ще той день на сім становищі, але на другий себ то 24 жовтня станули за Криловом. Табор головний козацький був над річкою Цибульником, на старім городищі, так близько коло табору польского, що видко було розставлені козацкі чати.

Козаки зараз прислали послів в польський табор заповідаючи, що скоро прибуде їх старшина. І справді на другий день (25 жовтня) дали знати в обоз польський, що гетьман їх Жмайло прибув уже з Запорожа.

¹⁾ Материяли I с. 181.

²⁾ Літопись Межигірська Сборникъ etc. с. 95.

³⁾ Немцевич I. с. VI с. 174, 175.

⁴⁾ Дневник I. с. с. 148.

⁵⁾ Zinkeisen o. с. IV с. 499.

Конецпольський вислав отже зараз 26 жовтня в обоз козацький двох комісарів: Стефана Немирича подкоморія і Филона Стрибиля чашника київського з двома ротмістрами (Косаковским і Анибалем), щоб оповістити козакам волю королівську¹). Універсал приводить на пам'ять козакам, що заняли вони в Річі посполитій майже так високе становище як шляхта і то не так своїми заслугами, як надуживанням терпеливості уряду, котрого ухвали на комісіях ніколи не були виконані. Дальше вчислювались провини козаків, за які уряд домагавсь укарання провинників. На першій місці, як звичайно, були походи морські на турецькі землі, особливож dokonаний козаками підчас перебування Збаражського в Константинополі. Велику вагу прикладав універсал до зносин козацьких з татарським калгою Шагин гераєм, з царем московським, котрому вони надавали сей титул, хоч Річ Посполита не признала була ще его царем, та потягав козаків до відвічальности, що вони переховують на Запорозжю ріжних збігців і самозванців. Межи ними вимінював універсал Теофана (не правдивого — по гадці універсала) патріярха єрусалимського. При тій нагоді закидують комісарі козакам, що безправно установили єрархию против волі короля, що неустанно непокоять шляхту, наїзджають панські добра, обрабовують їх або й забирають собі. Особливож клали комісарі натиск на найновіші випадки: на справу київську, що козаки убили вйта Ходіку та уніятського сьвященника Юзефовича, многих міщан забрали до вязниці, напали на монастир київський (уніятський), побили черців, забрали монастирську землю, притім відгрожувались на уряд і своєвільно багато людей, особливо Жиців помордували.

Та й по сих всіх злочинах (каже універсал) хоче уряд ще раз спробувати способів лагідних, щоб не карати неповинних межи козаками і ставляє на підставі згаданих провин козаків отєї умови: Козаки мають видати всіх ватажків морських походів від Хотинської війни і всіх тих ватажків, що проводили при грабованнях і убийствах по Україні та не понесли кари від самих козаків. Дальше мали бути видані урядови послі козацкі до Москви, щоб висповідались зі своєї діяльности, віддали комісії листи московського царя і виявили місце побуту Александра Ахиї. На останку — козаки мали попалити при комісарських відпоручниках всі свої морські човни і під

¹) Сей документ подано у Немцевича л. с. VI 177—187 і в Grabowski i Przewdziecki Źródła do dziejów Polski II ст. 166—174. Дата 27/X, котру він носить у Немцевича, не згоджуєть ся з представлєнем Дневника. Більше можна вірити останньому, бо датованє документів у Немцевича повне численних похибок.

найострійшими карами не виходити на море ані Дніпром ані Доном.

По виконанню сего всього мав бути козаком признаваний тільки той, хто був вписаний в чотирох тисячий реєстр. Всі иньші, що прибирають собі титул і права козаків, мають вернути до свого давного стану, бо козаковане забирає краєви рільників і ремісників, панам підданих. Реєстрові мають побирати річну платню, означену під Хотином і за те мають служити Річи Посполитій против всяких ворогів, подавати про їх наближане відомість гетьманови коронному, боронити переправ через Дніпро. Осібна залога має стояти на Запорожю, бо єго удержане дуже важне для уряду. Реєстровим козакам зістануться за те всі давні права і привилеї, власне судівництво і право свобідного мешканя по селах і містах, належних до короля. Для ліпшої контролі мають реєстри імен і міст замешканя козаків розіслатись по всім староствам і гродам.

Поновлено в тім універсалї ще раз постановлене, що вибір старшого не має належати до козаків, але до гетьмана коронного. Козакам дозволено тільки звертатись до короля з просьбою іменувати иньшого атамана. Так само мали козаки чинити по смерти кождоразового старшого. Кождий нововибраний старший має зложити присягу королеви і Річи посполитій¹⁾ в тім, що буде властям у всім послухний, против Турків в часі спокою не буде воювати та всіх непослушних знищить і покарає. Подібно ж мусить присягнути старшина і все військо. Часть реєстровців обовязана від тепер бути на Запорожю, куди їм мають иньші довозити поживу.

Решта реєстровців мала пробувати на Україні в королівщинах і задержувала право посідання маєтностей, але тих лиш, на які виставили грамоти старости. Всі иньші безправні маєтности мали бути звернені правним властителям. Всі кривди, які козаки вчинили людям посполитим, мали бути безоглядно карані. Склад суду при скаргах посполитого на козака мав бути мішаний. Судити мав сотник, але тільки в присутности підстарости, наколиж би козак виїс скаргу на посполитого, мав рішати сам підстароста.

Універсал кінчивсь острою заборонаю зі сторони правительства, аби козаки під грозою тяжкої кари не важились вступати в чужесторонню службу або навіть мати зносини з чужосторонніми державами.

¹⁾ Присяга у Нємцевича І. с. VI с. 187.

По одержанню такого письма від уряду, козаки зараз на другий день (27 жовтня) скликали раду, ще перед тим сповістивши гетьмана наперед, що його умови уважають тяжкими. Не ясно, чи тоді ж післали вони до обозу польського відповідь на декларацію комісії. Та відповідь носить у Немцевича¹⁾ цілком не можливу дату 20 жовтня. З Дневника виходить, що остаточна відповідь козаків наступила аж 28 жовтня²⁾. Можемо тут без застановлення іти за Дневником, бо як уже малисьмо нагоду зазначити, документи у Немцевича не визначають ся докладним датованєм.

Тринайцять послів козацких, висланих цілим товариством по півтораденній радї, прибуло ж 28 жовтня до обозу польського з заявленєм, що військо запорожске предложених ему умов прийняти не може.

Лист козаків писаний в відповідь³⁾ на декларацію комісарську уложений в тонї поважнім, троха гордім. Козаки признають натуральним, що по тільких заслугах, положених коло Річи посполитої, належить ся їм нагорода — вільність. Ту вільність, від предків одержану, постановили вони заховати ненарушеною, а за се кари і неласки, як сьміло заявляють, не заслужили. Проводирів походу 1622 року вже давно видано соймови на кару. Пізнійші ж походи були неминучими, бо не було звідки козакам удержувати ся, коли плата королївска не доходила. Посольство до Москви об'ясняли козаки давним звичаєм — посилати до царя за запомогою грошевою. Дуже наївно викручувались козаки в справі Шагин герая. Вони казали, що ватагу козацьку занесла була в Крым буря морска, в Кримі прийняв їх Шагин герай гостинно, взяв їх до себе на службу, а коли ему добре прислужили ся, відослав їх разом з многими невільниками християнськими. Тим учинили козаки, як гадають, велику прислугу Польщі. Козаки твердять, що лише добро Річи посполитої мали на увазі та її безпечність зі сторони татарскої, бо лиш тоді пішли на поміч Шагин гераєви, коли в імени цілої орди обіцяв вічний спокій польській державі.

Ще сьмілійшою була відповідь козаків на закиди комісарів що до переховування на Запорожжю різних зайд. Козаки відповіли просто, що вступу і перебування на Запорожжю ще ніколи нікому не заборонювано, кождий туди приходить і відходить свобідно і ніхто проте

¹⁾ L. c. VI c. 188—198.

²⁾ Дневник I. c. VI c. 149.

³⁾ Поданий також у Ірабовского etc. *Źródła* II c. 174—180.

козаків за переховуванє яких небудь турецьких, волоских та московських самозванців винуватити не може, бо нікому там не знане, звідки прибув і куди прийшов спеціяльно Александер Ахия. Справу ж Теофана, як говорили козаки, вияснила вже королеви депутація духовенства. В дальшій пункті, в справі київських подій ще острійше виступають козаки, закидаючи уряду нетолерантність до православної віри. Заповідають одначе заразом, що укарають провинників так в тій справі як і в закидуваних козакам грабованнях дворів шляхоцких і міст по Україні.

Виправдавшись таким чином, ставлять козаки знов свої умови комісарам. Не ходити на море і не мати зносин з чужими державами можуть козаки лише тоді, коли уряд визначить їм відповідну платню, і то виспу над 50000 золотих, бо се навіть на муніцію не вистарчить, або вкаже які иньші жерела доходу. На Низу мусить перебувати відділ більший, бо 1000, як жадають комісарі, не вистарчить для оборони проти Татар, і сей відділ мусить мати відповідне удержання. При тім жадають козаки, щоб їм було дозволено полювати, ловити рибу і займатись торгівлею по Дніпрі і морі. Реєстр хотять козаки самі межі собою перевести (за число не згадують нічого) та заховати собі вільний вибір старшого, з огляду на те, що трудно єго іменовати гетьману в часах воєнних. Так само складанє присяги тепер здасть ся їм непотрібним, коли вже раз присягли на вірність королеви і Річи посполитій. Дальше жадають козаки, аби їм позволено мешкати також в добрах духовних і шляхоцких, продавати свобідно свій маєток, аби не карано виписників і родин козацких, врешті, щоби не тиснено віри православної, бо король її вільности заприсягнув.

Послів козацких, що привезли були сей лист, задержано в стані польським цілу ніч. Конєцпольский відправив їх другого дня (29 жовтня) в ранці з такими словами¹⁾: коли не хочете дізнати ласки і милосердя єго милости короля і упокоритись, то скоро почувєте наші шаблі на карках, а вина сего розливу крови спаде на вас самих". Дневник каже, мов би слова ті мали привести козаків до плачу.

Війску коронному казав гетьман ще в ночі приготуватись і по відправі послів козацких зараз випроваджено єго з табору в поле.

¹⁾ Дневник I. с. VI с. 149.

IV.

Заки приступимо до детального опису битв козаків з військом коронним, треба згадати коротко про положення місцевости. Справа ся була предметом аж двох розвідок — дд. Никифорова і Николайчика¹⁾. Обидва автори згоджують ся в тім, що табор козацький лежав на місци нинішнього села Табурища, на кінци високорівні, що на тім місци що раз звужує ся і входить клином в ріку Дніпро. Ріка закручуєть ся в тім місци навколо сего клина і творить велике число більших і менших островців. На самім кінци сего клина, над рікою, були останки якогось старого городища²⁾. Було отже де оперти боки і треба було тільки поправити старі укріплення, аби мати сильне становище. Що тут був табор козацький, доказує сама назва села — Табурище і звістка наведена у Никифорова що в Табурищі жив в 1860 році столітній дідуган, котрий за дитячих часів видів над рікою городище з напів зігнелими дубами. Без сумніву були се останки укріплень, в котрих козаки, як каже Мясковский³⁾ „potężnie stanęli“.

Перейшовши ріку Цибульник⁴⁾ в боевім порядку, стануло військо коронне на височині, що протягає ся по другій стороні річки. Гетьман польний з високих могил приглянувся добре положенню табору козацького і зараз забрав ся до замкнення козаків в тім клині⁵⁾. Забавляючи їх форпости висланим відділом, що мав ніби зігнати їх, вислав він сам від лівого крила Казановського з п'ятьох хоругвами угорської піхоти і з ротою Німців під проводом Бутлера, аби заступити козакам дорогу з того боку. Таку ж силу під проводом Юдицького, рицаря мальтійського і німецького капітана Вінкрота (Сборник, у Немцевича Winteroi) вислав гетьман на впередим від правого боку. Началась потім завзята стрілянина межі військом коронним та козаками, що стояли ще перед своїм табором. Але небагом по короткій стрілянні кавалерія і піхота коронна зігнали козаків з поля в табор, де зараз вони усилали нові вали⁶⁾ і боро-

¹⁾ Див. више.

²⁾ Никифоров І. с. ст. 770, Николайчик І. с. ст. 63.

³⁾ Лист у Немцевича І. с. VI ст. 228.

⁴⁾ Знає ся її розуміє Дневник під болотяною переправою І. с. VI ст. 149.

⁵⁾ Опис битви даємо на основі Дневника І. с. VI ст. 151, 152 і Журковского І. с. 97.

⁶⁾ Лист Мясковского у Немцевича І. с. VI ст. 228.

нилися так добре, що піхоту правого крила під проводом Юдицького, котра була за далеко загнала ся, мусів гетьман відкликати, щобн вся не вигбла.

Почалась знов канонада; Казановський станувши в лісі над озером (може — лахою Дніпровою) з піхотою і гарматами палив до козаків від правого їх крила; Замойський знов від лівого стріляв в їх табор і не допускав вилазок. Середину ж заняв гетьман Конецпольський з великими гарматами. Підчас сеї канонади що хвиля то військо коронне то козаки пробували перехитрити ворога. Казановський наглядівши слабе місце в таборі козацкім кинувся з Бутлером до штурму, але козаки відперли его. Зі своєї знов сторони хотіли козаки вигнати Замойського і Юдицького з їх досить впеуеної позиції: вони зводили Поляків герцями трех сотень кінноти, а тим часом значний відділ піших козаків підповз на черевах до польського війська. Спостерегли одначе сю засідку Замойський і гетьман. Вийшли проти тих козаків три хоругви під проводом Хмелецького. Козаків виперто з їх засідок, але табору самого не можна було здобути. Над самим вечером знов напали козаки в числі кількох соток на батарею гармат, що була уставлена на правім польськім крилі; але замір знов не повів ся, двірська піхота німецька під проводом Фітінгса відперла козаків і загнала їх назад в табор.

Ударено ще кілька разів зі всіх армат до табору козацького і гетьман дав знак стягатись війську з поля. Обоз польський заточено туди, де перше стояла козацка сторожа — найдалше чверть милі від козацького табору¹⁾.

Так представляє ся сеся битва над Цибульником в жерелах польських — славною для Поляків. Та придивившись близше спостережемо, що вона була далеко не так рішуча, як представляють польські жерела. Одиною користию було замкнене козаків в таборі, і то тільки часове, бо військо польське опустило вечером по нешудатних штурмах свої становища і мусіло цілий день потім відпочивати. Гетьман бачив, що штурми не доведуть до пожаданого результату і почав проте приготувуватись до регулярної облоги та звелів готувати коші з землею і гуляйгородини.

Але хоч ся перша битва з Поляками не скінчила ся рішучою побідою, то все таки навела на козаків великий страх. Коли на другий день передався з обозу польського до козаків якийсь гайдук²⁾

¹⁾ Журковский о. с. 98.

²⁾ В верзії Сборника — гетьманський, в верзії Немцевича пана Сивницького.

і дав знати, що вже пороблено в обозі польським коші до штурму, кинулась часть козаків тікати через Дніпро. Ріка, переповнена осінніми дощами, затопила однаковж велике число відважних, і не дозволила нікому дістатись на лівий беріг. Була нарада і козаки постановили відступати на полудне до Запорожа¹⁾.

Намір виконано в ночи, і то не спостережено, хоч цілий день з обох боків вислались форпости. По словам Журковского²⁾ лишили козаки в пустім таборі великі огні, аби не пізнали. Дневник пише, що 40 Німців вислані гетьманом Конецпольським під обоз козацький для „язика“ не найшли там ані огня ані сторожі, але се неправдоподібно, бо козаки не відступали б так без жадного забезпечення, що Поляки їм не перешкодять, а з другої сторони гетьман коронний без тої штучки козацької зараз би спостеріг, що козаки відступають. В кождім разі певно, що коло півночи Конецпольський уже знав про відступлення козаків. Тож і зараз вислав він за ними погоню, щоб не стратити їх з очей, бо се рівнялось би повній неудачі похода. Козаки могли б тепер легко пропасти в лугах і плавнях подніпрянських, а шукати їх було майже неможливе з огляду на свізнену пору.

Хмелецький висланий гетьманом для переслідування козаків, вийшов з обозу зараз по півночи³⁾ і догониw козаків зараз в мили, коли вже були переправились через якесь болото чи озеро. Кілько війська було з Хмелецьким, різно подають жерела. Дневник⁴⁾ дає ему тільки его полк, Журковский⁵⁾ і лист Конецпольського до короля⁶⁾ кажуть згідно, що була з ним і часть війська кварцяного, Мясковский же⁷⁾ подає, що було з ним аж кільканайцять хоругвей. Найбільше авторітетне заявлене гетьмана в реляції, на жаль числа і там не подано.

Козаки, коли догнав їх при тій першій переправі Хмелецький, лишили на своїм березі 1500 люда, а самі йшли табором дальше. Над другою переправою, що була пів милі від першої, лишили козаки знов 2000 з поміж себе. Головне ж військо пішло дальше аж

¹⁾ Дневник I. с. VI ст. 152.

²⁾ О. с. 98 сл.

³⁾ В Сборнику *dobrze przededniem*, в листі Мясковского у Немцевича I. с. VI ст. 228 w рѳіносу.

⁴⁾ L. с. VI ст. 153.

⁵⁾ О. с. 99.

⁶⁾ У Немцевича I. с. VI ст. 165.

⁷⁾ Немцевич I. с. VI 228.

до Куруківського озера. Тут знов відділились від него 2000 на арієр-гарда. Головний табор zaloжено на Медвежих лозах за озером.

Журковский ¹⁾ оповідає, що Хмелецький, догонивши козаків, зараз кинувсь з своїм війском на табор, кілька разів его розірвав і много козаків убив. Звістка та здає ся цілком неправдивою. Дневник пише виразно ²⁾, що вислана Конєцпольским на підмогу піхота німецька, застала Хмелецького і Тишкевича (він доводив здає ся війском кварцяним в відділі Хмелецького), коли вони укріпили свою позицію над рікою по козацки. Але крім того безпосередного доказу неправди Журковского маємо й посередні: 1) Хмелецький дігнав козаків ще в ночі ³⁾, не міг отже кидатись на сліпо на незнану ему силу, тим більш, що був славний своєю обережністю. 2) Хмелецькому було місце незнане і дуже зрадливе — повне, як звичайно річні плавні, багнищ, трясавиць, саг, гущавин лісних і ліз. Тут на кождім місці належалося остерегатись засідок, особливо від такого ворога як козаки. 3) Дневник не залишив би такого славного вчинку Хмелецького записати, а того не зробив.

Ціла тая виправа Хмелецького виглядає на похвальну елюкубрацію Журковского для дворянина свого пана. В дійсности круто мусіло бути йому, коли мусів аж укріпляти своє становище.

Але гетьман разом з розсвітом післав Хмелецькому підмогу під проводом Юдицького. Вона складалась головно з піхоти обох німецьких капітанів. При помочи німецької піхоти приступив Хмелецький до виконання приказу гетьмана — аби як найскорше іти в тропу за козаками. Скоро виперли дисципліновані Німці козацький відділ з гущавин противного берега густим мушкетним огнем. Коли ще до того цілий польський відділ кинувсь в воду до штурму, козаки мусіли уступити. Тепер могла без перешкоди переправитись і кіннота польська. Козаки не мали з цевністю з собою табору з возів, бо Дневник згадує виразно два рази, що вони затаїлись в гущавині і мали становити засідку, котрій прецінь ніхто, а особливо козаки — славні партизани — не давав би возів в тій не вигідній та бездорожній місцевости. Піхота ж в тих часах, а особливо козацка, не маючи довгих списів і невправлена в оборотах військових, була майже безборонна против кінноти. Козаків отже розбито зараз, часть їх згнула під шаблями польськими, иньших гонено аж до

¹⁾ О. с. 99.

²⁾ Л. с. VI ст. 153.

³⁾ Дневник л. с. VI ст. 153 пише: *dogonił ich godzina na dzień*, а се значить годину по півночі, а не „спустя часъ послѣ разсвѣта“ як толкує Николайчик.

другої переправи. Тут знов повторилась попередня історія. Знов німецька піхота вперед огнем, потім приступом виперла козаків з противного берега, а кіннота знов погнала козаків аж до самого Курукового озера.

Що до положення сеї місцевости, то не підлягає сумніву тотожність Курукова з нинішнім Крюковом¹⁾. Никифоров в своїй розвідці справедливо вказав, що Крюков та Куруків походять з того самого пня. Розширив єго докази та доповнив Николайчик. Мусимо разом з Николайчиком²⁾ застеречи проти думки, мовби автор Дневника оповідаючи о городищі, коло котрого укріпили ся остаточно козак, мав на мисли городище кременчуцке. Городище, котре учинили козакі підставою свого укріплення, лежало по правім березі Дніпра, і було здається тої самої натури і походження, що городище над Цибульником.

Всі дальші проби означити докладно місця поодиноких моментів в оповіданню Дневника здають ся безпотрібними. Протягом півтретя століття могли відносини води суші цілком змінити ся, взявши на увагу нетрівку натуру плавнів та напрям Дніпра, як всякої річки, що пливе на полудне, — посувати своє русло на захід. Але вернімось до річи.

Оба береги Куруківського озера були обсажені козаками. Вони мали боронити переправи війску коронному, заки головний табор не буде укінчений. Зі сторони від Поляків поставлено таборець, по другій засіли козакі в гущавині. Кіннота польська, що переслідувала утікачів козацких від першої і другої переправи, мусіла задержатись і очікувати прибуття німецької піхоти. Німці, герої сеї цілої кампанії взагалі (причинились головню вони до побіди), взяли зараз таборець штурмом, забрали у козаків хоругви і засівши в возах покинутого таборця густим мушкетним огнем випарували козаків також з гущавин противного берега³⁾. В тій хвилі прибула і передня сторожа головного війська польского: так можна гадати на основі звістки Журковского⁴⁾, що при переході річки Курук брав також участь Томаш Замойский, бо він був при головнім війску.

¹⁾ Се доводять в згаданих вище статях Никифоров І. с. XI ст. 772 і Николайчик І. с. XXVII с. 66.

²⁾ О. с. XXVII ст. 68.

³⁾ Дневник І. с. VI ст. 154.

⁴⁾ О. с. 99.

Получене військо польське перейшло ріку і кинулось за козаками, а ті утікали. По тім боці куруківської води не мали козаки табору¹⁾, знов проте многих з них убито і загнано аж під головний табор, що був ще не докінчений. Поляки за приказом Казановського постановили не дати єго докінчити. Але тут стріла їх рішуча оборона. Замойський, що був пустивсь з гузарами на табор козацький, мусів вертати в неладі. За ним вибігли козаки, ще трохи — були б єго піймали або убили, бо запав ся в трясавицю і не міг виїхати з неї²⁾. Так само не удав ся штурм, споряджений кавалером Юдицьким з німецькою піхотою. Мусів вертати зі страхом сам пострілений. Дочерва гетьман, що дочерва прибув до табору козацького (він поступав сам повільно від куруківської води, підчас коли єго передня сторожа гналась за козаками) привів військо до ладу і повизначував кождому відділові безпечне місце. У Журковського є звістка (с. 100), що козаки випрошували собі на дві години супокою, аби нарадитись і зужили сей час на зміцненє своїх укріплень, а потім стали палити з гармат до Поляків. Звістка неімовірна, здає ся, бо чогось подібного не залишив би занотувати далеко докладнійший Дневник, і самі обставини не були того рода, що б гетьман Конєцпольський дав себе так легко зловити на удку.

Гетьман розмістив потім гармати по догідних місцях та під ослоною їх огня повів в власній особі піхоту до штурму³⁾. Штурм знов скінчив ся дуже нещасливо для Поляків, понесли вони великі страти. Згинуло кількох визначнійших панів, межи ними славний ротмістр Лісовчиків Рогавський та посполитих жовнірів дуже значне число. Дневник пише, що правда, тільки про кількадесять убитих⁴⁾, але всюди инде не представляє ся річ так євітло для польського війська. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III*⁵⁾ виразно кажуть, що згинуло там много піхоти німецької, коней і много „*zasnej kawalerji*“. Сам гетьман пише за козаків⁶⁾: „*dobrą obronę uczynili*“,

¹⁾ Як згадує Журковский о. с. 99.

²⁾ Журковский о. с. 100; що козаки вибігли з табору, свідчить оповіданє за поручника Свіжинського, котрого ограбили козаки, взявши коштовне сідло, коли хотів бігти на поміч Замойському та й сам загроз. Мусіла там бути добра тріпанина, коли в *Pamiętnik'ach do panowania Zygmunta III etc.* I с. 120 читаємо, що Замойський і Казановський були в великих огнях.

³⁾ Дневник I. с. VI с. 155.

⁴⁾ I. с. VI с. 156.

⁵⁾ I ст. 120.

⁶⁾ Лист до короля по відбутій кампанії у Немцевича I. с. VI ст. 165.

що потверджує і Журковский¹⁾). Найліпшим доказом однак не удачі коронного війська є те, що гетьман мусів его стягнути до обозу і занехати добування козацького табору. Дневник каже, ніби відступлено від штурму задля того, що козаки голосно просили помилування. Не вважаючи вже на наївність подібного аргументовання, мусимо сю звістку відкинути вже для того, що ніде нде не подибуємо її в жерелах, навіть в листі Конєцпольского, хоч ему випадало б ліпше умотивувати, для чого козаків зараз таки не покорено.

Надійшов другий день — 1 листопада. Військо коронне відпочивало по вчорашніх трудах. Козаки все таки не покорялись і навіть зміняли свої фортифікації, бо сподівались здає ся довшої облоги²⁾). Гетьман Конєцпольский мав, по словам Дневника, замір забратись до нового штурму³⁾), але нахилили його комісарі до переговорів і він післав до козаків двох своїх ротмістрів: Белецького і Хмелецького.

V.

Вислане послів зі сторони польської служить найліпшим доказом, що урядови доконче було треба помиритись з козаками — ще потрібнішє ніж їм самим. Жерела не подають глибокої причини заведення переговорів. Але для нас вона зрозуміла. Військо коронне було в незavidнім положенню. Наступала вже зима, а воно було далеко від людних околиць в пустині, виставлене більше на негідь, ніж козаки, бо вони облягали. А такі невгоди могли гірше знищити панську міліцію ніж битви. Притім мусів гетьман і про війну шведську думати⁴⁾).

Але й козаки були не від переговорів, тим більше, що при відступленню з під Крилова урвано їм багато возів з живностію та мундичею. Послів польських прийнято отже в таборі козацкім прихильно і прислано другого дня зі своєї сторони послів. Але вони не мали уповажнення до провадження трактатів. Для того й комісарі парадившись післали козакам лист з завізванем, аби дали своїм

¹⁾ О. с. 101 dobrą rezolucyą dali z niemalą w naszych a osobliwie w koniach i piechocie niemieckiej szkoda.

²⁾ Журковский о. с. 101.

³⁾ Л. с. VI ст. 157.

⁴⁾ Лист до короля Нємцевич I. с. VI ст. 165.

послам уповажнене¹⁾. В листі говорять комісарі про остатні події майже перепрошуючи та подають за причину наступлення на козаків те, що вони посилали до Шагин герая за помічню та спалили в Каневі замок.

Козаки згодились на жадане комісарів і 3 листопада прибуло 6 козацких послів до обозу польського, на чолі Петро Одинець. Послам дано інструкцію з загальної ради усього товариства²⁾.

Посли козацкі мали жадати від комісарів, аби не карано ватажків морських походів, бо вони виконали волю цілого війська, а натомість привречи, що козаки вже більше на море ходити не будуть, а човни поपालять. Послам дозволено також згодитись на переведене реестра, але казано доневнятись вільного вибору старшини з огляду на велике нераз віддалене козацкого війська від короля і уряду. Козаки дозволили послам своїм згодитись також на зложене присяги (хоч і названо в інструкції се непотрібним) і привречи, що умов з державами сусідними укласти не будуть. Казано послам просити, аби сповнено жадання православної церкви, потверджено дотеперішні вільности козацкі, вільно було ловити рибу і звірину, вільно мешкати в добрах шляхоцких, а на решті — підвисшено річну платню.

Окрім офіційальної інструкції мали послы козацкі ще лист до комісарів і приватні листи до гетьмана і провідника коміснї Томи Замойского. Лист до комісарів³⁾ просив їх, аби вдовольнили прохання висловлені в інструкції, пригадуючи в дуже ввічливих словах заслуги козаків що до Річи-посполитої. Дуже ввічливий також лист до Конецпольского⁴⁾, що просить його боронити козацкі інтереси у комісарів, та лист до Томи Замойского⁵⁾, де козаки просять того саме, що в попереднім гетьмана і пригадують синові повсечасну прихильність до них батька.

Послів козацких задержано цілий день в польськїм таборі. Комісарі, здає ся, обставали при давнім, але прихвлялись до деяких уступок. За ті уступки є згадка в листі комісарів до козаків⁶⁾. В тім листі жадали комісарі, аби зі сторони козацкої dokonче при-

¹⁾ Лист є у Немцевича I. с. VI ст. 199.

²⁾ Вона підписана військовим писарем Савою Бучівским, подана у Немцевича I. с. VI ст. 203—207 та в „Żródłach“ Ірабовского II ст. 160—162

³⁾ У Немцевича I. с. VI ст. 199—201.

⁴⁾ Немцевич I. с. VI ст. 202—203.

⁵⁾ Журковский о. с. 101—102.

⁶⁾ У Немцевича I с. VI ст. 208.

слано послів задля остаточного списання умови. Дали козацьким послам, відсилаючи їх, свої листи також Конєцпольський і Замойський. Конєцпольський витолковує в своїм листі¹⁾ своє острє поводжіне з козаками їх упором, з яким не згоджувались на умови комісарів і запевнював в своїй зичливости. Замойський частував в своїм шатрі козацких послів і дав їм лист²⁾, де запевнював козаків в своїй прихильности і накликав їх, аби прийняли умови комісарскі.

Коли саме ті умови³⁾ подані козакам, неясно. У Нємцевича дата 4 листопада. Не кажучи вже, що датованє у Нємцевича взагалї не певне, з „Дневника“ під 4 листопада можна вивести, що умови ті подано день — перед тим. В них комісарі ждали по раз другий виданя ватажків, але обіцювали рівночасно вставитись за ними у короля, котрому й мала бути полишена справа їх укараня; ждали занеханя морських походів, списаня до чотирох тижнів реєстра (вже 5000-ного), при тім забезпечали безкарність виписчикам. Комісарі ждали далї, аби тільки король мав право вибирати старших, вибраний в наглих випадках старший мав бути тільки тимчасовим, натомість обіцяли заховати давні вільности козацкі (справу релїгїю вважають комісарі полагодженою), побільшити плату до 50000 золотих, крім осібної платнї для старшин, та просити короля, аби визначив осібну суму на удержанє козацкої гармати. Козакам дозволяють комісарі займатись мирними промислами, але наказують мешкати по добрах шляхоцких і пригадують за пильне укаранне грабівників канївських.

Над тими умовами довго нараджували ся козаки, бо їх послї прийшли знов аж у пізній годинї 4 листопада⁴⁾. Козаків обурили два пункти умов комісарських, що до виданя грабівників і випису. Про те доносили комісарам козацкі послї, оповїдаючи, що поза 5000-чани реєстровиків є ще з 45000 козаків, що не хотять позбуватись козацкої вільности. Також і на иньші пункти умов комісарських не охоче приставали козаки, але тон їх відповіди нерішучий⁵⁾. Особливо налягають тільки на амнестию для ватажків і на полагодженє справи реєстра і просять в покїрнім тонї, аби позволено вибирати гетьмана, побільшено платню, аби вільно було козакам попродати їх осади в добрах шляхоцких та передовсім, аби

¹⁾ Є він у Нємцевича л. с. VI ст. 209.

²⁾ Журковский о. с. 102 і Нємцевич л. с. VI ст. 211.

³⁾ Нємцевич л. с. VI ст. 213—216.

⁴⁾ Дневник л. с. VI ст. 158.

⁵⁾ Вона подана у Нємцевича л. с. VI ст. 218—222.

уряд постаравсь про удержанє армати і бідних козаків, що не маючи своєї домівки, перебували при нїй, та видав родини і добутки козацкі з обозу польського, що забрали були жовніри. Натомість годились козаки цілком на спаленє човнів, присягу і т. и., та дякували комісарам за починені уступки.

Комісарі бояли ся, аби не прийшло знов до війни і усунули перший пункт цілком. Що до другого, то справу полагоджено так, що побільшено реєстр до 6000. Як пише Конецпольский в листі до короля¹⁾ в реєстр 4000-ний не можна було умістити навіть найстарших та найбільш коло Річи Посполитої заслужених козаків, що стратили в обороні вітчизни здоровє. Відповідно до того побільшено також платню до 60000 золотих. З тим і від'їхали послы, а на другий день обвістили козаки, що приймають сї змодифіковані умови. Було се 5 листопада 1625 року „Дневник“ (с. 158) зауважив на радощах: *Quod felix faustumque sit...*

Того ж дня відбувсь в обозі козацкім вибір нового гетьмана порученого Конецпольским. Був се Михайло Дорошенко, прихильник уміркованої політики. Вибір відбувсь з великою повагою²⁾.

На формальне прийняте і заприсяжене трактату призначено другий день, себ то 6 листопада. Конецпольский вислав від себе Якова Собеского, старосту красноставського і Александра Балабана, старосту теревовельського з кількома иньшими шляхтичами³⁾, що б були присутними при присязі війська запорожеского на трактаті куруківскім, трактаті, що аж до повстання Острянина був нормою відносин уряду до козаків⁴⁾.

В трактаті на початку висловляє ся причина комісії, заповідає ся загальна амнестія козакам, що ходили на море або грабували по Україні з тим, що вони вернуть ся спокійно під юрисдикцію уряду. Козаки мають приймати своїх старших з рук уряду подібно, як тепер одержали Дорошенка, в виїмкових обставинах тільки можуть самі собі вибрати старшого, поки їм король нового не визначить. Так само не вільно козакам скидати старших, іменованих урядом, хіба за волею короля або гетьманів; до них же вільно їм приносити скарги на старшого. Старший і всі козаки мають зложити присягу, що вірні будуть короні польській і всі при-

¹⁾ Немцевич I. с. VI ст. 165.

²⁾ Журковский о. с. 103.

³⁾ Лист Мяковского у Немцевича I. с. VI ст. 229.

⁴⁾ Трактат надруковано у Немцевича I. с. VI ст. 230—241 і в *Źródła do dziejów Polski* Ірабовского і Пржездзєцкого II ст. 182—189.

кази уряду будуть виконувати, не будуть збиратись в своєвільні ватаги і виходити на море, але противно будуть тому перешкаджати і карати своєвільних. До шістьох тижнів від дати умови, себ то 6 листопада 1625 по новому календарю має бути списано реєстр шістьтисячний і передано через комісарів скарбови коронному для відомости. Виписчиків не будуть карати. 6000 реєстрових будуть уживати вільностей і прав козацких, будуть мати право свobodно ловити рибу і звірину та одержувати муть що року в Києві на руского Ілїї 60000 золотих яко платню. Старшина буде мати особні пенсії: старший 600 зол., двох асаулів головних по 150 зол., обозний 100 зол., писар військовий 100 зол., судия військовий і 6 полковників по стілько ж, 6 асаулів полкових та 60 сотників по 50 зол. Тисяча козаків реєстрових має завсїди стояти на Запорожу, решта ж має бути готова на всякі прикази уряду. Коли старший має віддалити ся від війська, має лишати завсїди заступника. Наколи козака оскаржить посполитий, має его судити старшина військова в прису́тності підстарости, коли ж козак вносить скаргу на посполитого, судить сам підстароста; козаки не мають вдаватись в иньщу юрисдикцію. Жадних походів сухопутних ані морських не сьміють козаки споряджати без позволення уряду, ані мати зносин з чужими державами під грозою безпосередної суворой карі.

На тепер же мусять попалити всі морські човни при відпору́чниках комісарських. По виконаню тих умов вільно буде козакам мешкати по добрах королівських тільки, в духовних же та панських тільки тим буде можна мешкати, котрим позволять самі властители, за приреченем послушности. Всі иньші мають до 12 тижнів ви́нести з дібр приватних і віддати неправно набуті ґрунти. Правні, задокументовані посїлости можна буде козакам продати, а засїви, що поробили, в осени зібрати.

Козаки прийняли послів польських з великою честію. Дорошенко, новий гетьман, ви́їхав їм на зустрів в 300 коней і запровадив їх до свого шатра. Не вдовзі потім зібралось усе військо козацке та за́присягло (серед плачу і жалю пише Дневник І. с. VI ст. 158) на вірність королеви тими словами: „Ми атаманн і вся чернь, військо его королевської милости пана нашого милостивого запорожске, всі разом і кождий з осібна присягаєм Господу Богу в Тройци сьвятїй єдиному, що вволяючи волю є. к. м. від теперішнього часу заховаєм вірність підданску королеви є. м., не будемо виходити на море, ані наїзджати держав цїсара турецького, човни попалимо, умов з сусїдними володарями укладати не будемо, хіба за відомостию є. к. м. та нічого такого не чинити мемо, щоби могло бути образою

величності є. к. м. і Річи посполитої. Противно, будемо всего додержувати, що постановили нам пани комісарі¹⁾).

По зложеню присяги їздив ще Дорошенко з старшиною до обозу польского, де всі комісарі приймали єго з честію²⁾).

На другий день 7 листопада рушило військо польске назад на Україну. Деякі комісарі ще того самого дня попращались з гетьманом, щоб скорше дістатись до дому. Гетьман написав ще того ж дня лист до короля³⁾): в нїм коротко описав цілу кампанію та радить королеви, аби ще перед скликанєм соймників вислав посольство до Порти, з повідомленєм, що козаків вже приборкано.

13 листопада стояло військо коронне вже під Конончею, де відбув ся суд військовий і нарада кола генерального. Гетьман Конецпольский визначив тут Казановского реїментаром над війском коронним, що мало розложитись по Україні та допильнувати переведеня постанов куруківської комісії⁴⁾). Крім Казановского мали допильнувати списаня реєстра Стефан Немірич, Томаш Склиньский та Теодор Блець⁵⁾). Гетьман з рештою війська рушив далше і 21 листопада став в Барі змучений походом та пропасницею, що єго мучила цілу ту кампанію. 24-го числа листопада по відправленю благодарного богослуженя гетьман приймав посла від Мегмет Дяка паші і вислав до него післанця пана Волїньского. Посол мав повідомити уряд турецький про укаранє козаків і на доказ правди представити визволеного під Куруковом з козацкої неволі Турчинна Аліагу.

Так скінчилась славна кампанія куруківська. Цікавим би було ще довідатись, кільки виноесли обосторонні страти в тій кампанії. Сего поки що означити трудно, бо ані „Дневник“ ані Журковский ані сучасні листи польскі не подають страт польскої сторони. Страти козаків подає „Дневник“ (І. с. VI ст. 159) на 8000 без тих, що потопились в Дніпрі. Тим часом реляції московскі кажуть⁶⁾, що в цілій тій кампанії згинуло 5000 козаків та 3000 Ляхів. В тім випадку не підлягає сумнівови, що цифра подана попом Филипом в Москві правдоподібніша. Він не мав жадної причини зменьшати числа польських жовнірів, що згинули в тій кампанії, може її навіть і по-

¹⁾ Присяга подана при кінци трактату.

²⁾ Журковский о. с. 103.

³⁾ Немцевич І. с. VI ст. 163—167.

⁴⁾ Дневник І. с. VI ст. 160.

⁵⁾ Немцевич І. с. VI ст. 241.

⁶⁾ Куліш Матер. І ст. 229.

більшив. Але в такім разі воно в порівнянні зі стратою козаків не імовірно маленьке: 3000 до 8000 (беремо число Дневника, бо Филипа міг би хтось підозрівати, ніби сприяв козакам); пригадаймо, що козаки були над Цибульником і під Куруковом укріплені, а се річ znana, що при штурмах тих, що облягають, більше гине, ніж обложених, а що найменше стільки само, тим більше, що козаки славні були задля зручної оборони валів. Виходить отже з того, що коли приймем число побитих в цілій кампанії Поляків на 3000 (що воно певно побільшене), то козаків могло остаточно в найгіршім разі згинуту 3000 (розуміє ся рахуємо тільки обі облоги). Далі, окрім тих двох облог могли козаки понести страти при переході від Цибульника до Курукова. Коли приймем, що з розставлених там 5500 козаків згинула $\frac{1}{4}$ (дещо менше ніж 1500) — а се вже була б страшенна різня, то додавши ще до того можливі жертви над Мошною, одержимо 2000 отже разом 5000, яко можливе максимум.

Зимою Дорошенко їздив по Україні з комісарами та споряджав реєстр за помочню „лутчихъ людей козаковъ“¹⁾ а на другу весну вибирав ся йти за Конєцпольским на шведську війну. Виписчики ж мали охоту піддатись цареві московському і нахилити его до війни з Польщею; принаймні так доносили Москві. Військо коронне тяжко налягло на Україну розложившись в численних місцях. (В Василькові, в Триполи, в Ржищеві, Стайках, Хвастові, Київі).

Договір куруківський потверджено на слідуючій соймі р. 1626²⁾.

VI.

Кампанія 1625 р. і куруківська умова — то дуже важні факти в історії відносин польсько-козацких і дають можливість дуже добре вглянути в них. Ми видимо на кождім кроці аномальне становище козаків в польсько-шляхотській республіці. Вони своїми вольностями так правними як неправними, фактичними манили робучий нарід по Україні до себе на вільне житє і відбирали панським маєткам робітників — частину інвентаря дуже потрібну, бо кольонізація з польскої сторони посувалася щораз даліше на полудне і схід в дикі поля. Сій панській кольонізації робила дуже велику конкуренцію самовільна кольонізація, бо инакше виглядала вільність в козацких слободах та хуторах, ніж в панських селах. Але це

¹⁾ Кудін Матер. I ст. 182 сл.

²⁾ См. Volumina legum вид. Огризки III ст. 237.

більше допікала козачина, захоплюючи вже осаджені села панські: люди „козачились“, „виломлювались“ з послухності своїм дідичам і боронились юрисдикцією козацькою. Не диво отже, що в кольонізації панській повставали що хвиля люки; всі хотіли стати козаками і цілком свобідно управляти землею. Здавалось, що по певнім часі кольонізація козацка придушить панську і сего дуже обавлялись пани українські. Що страхи їх не були безпідставні, найлучшим доказом може бути, що по заведеню куруківського договору робить кольонізація панська дуже великий поступ і за кілька літ досягає вершину свого розвитку.

Почисливши ще до того звадливу вдачу козаків, що і самі чинили ріжні гвалти на Україні і були охочими учасниками всяких заїздів і усобиць межі шляхтою, легко зрозуміти, що тодішня шляхотська опінія могла їх уважати безпосередніми противниками панської кольонізації.

Але були вони на погляд тих самих шляхетських кругів її посереднім ворогами, бо вони одні, по гадці польських політиків, спроваджували своїми набігами шіксту Татар на окраїни польської держави. Не знали в Польщі, що набіги татарські становлять одно з найважніщих жерел, з котрих плила для магометанського світа, що скоро відцьвітав, струя оживлення. Їму треба було що хвиля нового засобу невільників з иньших країв, аби піддержати залюднене, що без того швидко поменшалось, а з ним і сила оттоманської держави.

Маїнати отже і шляхта, підприємці кольонізації, були при таких обставинах першими і найзавзятійшими ворогами козаків. Ворогом козаків був в тій хвили також і король. Він був зайнятий на півночі справою шведскою, а тимчасом козаки на полудні дразнили Татар і Турків своїми набігами морескими і сухопутними, своїм звязком з Шагин гераєм, на останку — мішанем в справу Ахії. Те усе могло викликати війну турецьку, котрої, як згадалисьмо, всі в Польщі бояли ся, а не менше й король. Крім того знав він про зносини козаків з православним духовенством, про котрі такий галас робила публична опінія в Польщі і не вагалась обвинувачувати козаків навіть в убийстві Кунцевича, признаючи се річею певною, що в підозріваних конспіраціях православних козаки видіє займали місце. Доказу ж не треба було й далеко шукати по розрухах київських.

До того голосно було по цілій Польщі, що козаки висилають посольства в Москву.

Але се все мимо того не допровадило б було до оружного виступлення польського уряду проти козаків. Такий сам стан річей і в пньших часах ся приключав та не допроваджував до конфлікту. Та тепер був стан виїмковий — козаків не було треба Річи посполитій і вже пару лїт по смерті Сагайдачного застановлялась польска суспільність — чи має козаків винищити чи зіставити.

Безперечно се дивна проява, але вона видасть ся нам ще дивнійшою, коли візьмем на увагу, що Річ посполита властиво (можна сьміло сказати), а не хто ниньший дав козацтву ту грізну для неї силу і повагу. В війні московській, а потім турецькій десятки тисяч козаків брали участь на заклик держави, проти ухвал комісій, чинили побіди і добули велику славу. Не можливим же було, щоб такий козак, вернувши з славних походів, де его трактовано майже як шляхтича, кидав шаблю та брав ся до плуга або ремесла і то під панською кормигою — він, що недавно жадної майже власти над собою не признавав.

Такому станови річей не хотів уряд якось зарадити, лише жадав, аби по укінчених війнах козак покоровив ся панам як звичайний посполитий чоловік. Жадних заходів не ужито, аби сю справу якось инакше полагодити. Навіть не постарались мати льояльного гетьмана на місце Сагайдачного. Розуміє ся, при такім поступованю уряду козак тратив до него довіру. Ніхто з козаків неревестрових, що брав уділ в війнах попередних, не гадав вертати до підданства, та позіставав дальше в товаристві і займав ся дальше военним промислом, хотай стояла згода, бо так неревестрові як і ревестрові не одержували платні від уряду: перші для того, бо їм не належала ся, другі, бо сили фінансові уряду були дуже слабкі.

З огляду на таке аномальне становище і поступованє козаків Польща протягала довго, на останку спромогла ся на виступленє оружне і придавила козацьку силу, що підіймалась що раз висше. Але щож? ціла та кампанія 1625 року показує нам ясно, як далеко вже було зайшло козацтво. Конєцпольский видить неможливість виконання своєї місії — він мусить реєстр побільшити на 2000 проти числа, котре король приказав, хоч сам перебіг кампанії був не дуже користний для козаків. Але виправдуючись сам пише в листі до короля¹⁾, що навіть найбільше заслужених в числі 4000 помістити не може. А таких заслужених не було меньше від 10000²⁾ і всі вони від 10,

¹⁾ У Немцевича I. с. VI ст. 165.

²⁾ Лист козаків у Немцевича I. с. VI ст. 219.

20 ба 30 літ наставляли свої груди за Польщу, проливали кров свою і многих покалічено в тій службі. Се справді гірка іронія. Конецьпольський не може так далеко натягати своїх інструкцій, він жадає від козаків доконче меншого реєстру і переводить єго уживши оружжя. Та виглядає се все на: „ut aliquid fecisse videatur“. Видимо, що сей договір буде тільки на папері та незадовго верне ся такий стан, який був перед тим.

Такі виправи як тая з 1625 року не були позиточні — вони приносили половинні постанови, що ніколи не удержувались довго, та тільки дражнили козаків. Як і всюди инде, польська Річ посполита поступала за максимою, що треба зі всім можливо зволікати, пани старали ся, щоби на разі як найменше уступок учинити, але сю самолюбну політику трудно було прикласти до козаків.

На тепер виправа і переведенє комісві удались. Козаки були розділені на дві партії, з котрих одна була прихильна урядови — незабаром мали річи змінитись. Партія уміркована приходить вправді до панованя кілька разів, але друга партія щораз частійше бере гору. На будучу зміну вказує і звязок козаків з Татарами, тепер щасливо розірваний, але пізнійше за Хмельниччини незмірно шкідливий для Польщі.

